

Юрка Віцьбіч

Юрка Віцьбіч

Плыве з-пад Сьвятое Гары Нёман

Мастацкі нарыс

Частка I

МЮНХЭН 1956

ВЫДАВЕЦТВА «БАЦЬКАЎШЧЫНЫ»

Ад Аўтара

Нарыс «Шлыве з-пад Сьвятое Гары Нёман» прысьвечаны паходжаньню і лёсу геаграфічных назоваў на Беларусі, паводля навуковых дадзеных і народных паданьняў. У нарысе прыгадваецца больш за 500 нашых назоваў — гарады, мястэчкі, паасобныя гістарычныя вёскі, гарадзішчы, крушні замкаў, узвышшы, вазёры, рэкі, рэчкі, балоты, пушчы і г. д. У сувязі з колькасьцю назоваў сталася патрэбнай іх клясыфікацыя, як напрыклад — назовы гістарычнага паходжаньня (Тураў, Заслаўе, Рагнэдзіна, Барысаў і г. д.), ад рэкаў і вазёраў (Полацак, Віцебск, Пінск, Беласток і г. д.), рэлігійнага паходжаньня (Пярунаў Мост, Ігумен, Духаўшчына, Мар’іна Горка і г. д.), ад людзкіх прозьвішчаў (Азарычы, Баранавічы, Сьвір і г. д.), ад флёры і фаўны (Берасьце, Ельня, Бабруйск і г. д.), тапаграфічныя (Гомель, Рагачоў, Масты і г. д.), ад выкапняў і заняткаў насельніцтва (Ляды, Буды, Менск і г. д.), рознага паходжаньня (Нясьвіж, Чавусы, Слонім і г. д.). Адначасна з тым ці іншым назовам прыгадваю гістарычныя і літаратурныя помнікі, што маюць да яго дачыненьне (Пачатны Летапіс, «Баркулабаўская Хроніка», «Слова аб палку Ігравым», і г. д.), фальклёр (гістарычныя песьні, прыказкі і г. д.), карыстаюся літаратурнымі рэмінісцэнцыямі (Купала — Магілёў, Багдановіч — Ваўкавыск, Жылка — Вільня і г. д.), прыгадваю выдатных Беларусяў (Леў Сапег — Астроўна, Кастусь Каліноўскі — Мастаўляны, Цётка — Новая Вялейка і г. д.). І калі глыбокапаважаны чытач яшчэ раз пераканаецца ў непаўторнасьці і прыгажосьці нашае Бацькаўшчыны, дык значыцца аўтар дасягнуў тае мэты, да якое імкнуўся ў сваёй працы.

I

«Магутны Божа, Уладар сусьветаў,
вялізных сонцаў і сэрц малых,
над Беларусяй ціхой і ветлай
рассып праменьне Свае хвалы.»

Наталля Арсеньева, «Малітва»

У Вечным горадзе, паблізу аркі Септымуса Севера, пабудаванай у 203 годзе ў гонар перамогі над Партамі, узвышаецца надгробак Ромулюса. Хто, незалежна ад свае нацыянальнасьці, ня ведае яшчэ з часоў свайго маленства паданьня аб двух братоў, дзіцяў Ромулюсе і Рэмусе, якіх выгадавала сваім малаком ваўчыца? Не падлягае сумлеву, што гэта прыгожая легенда. Аднак разам з тым яна надзвычай характэрная для нашае Прамаці — старое і мудрае Эўропы. Запраўды — ад малака ваўчыцы паўстае грозны мужны Рома, Рым. І адразу-ж прыгадваецца гэтак званы «Трэці Рым», што мае ня менш характэрны назоў — Масква. На мове фінскіх народаў «масква» — чорная, брудная вада. Ці наўрад у той далёкі час Масква-рака, разам з сваймі прытокамі нагадвала сучасны натуральны каналізацыйны сток, але для Масквы, як для сталіцы сыярша Маскоўшчыны, а потым царскае і савецкае Расеі, назоў стаўся прароцкім, сымбалічным.

Ня менш цікавае паходжаньне маюць назовы сталіцаў двух суседніх нам народаў. Украінскія навукоўцы спрабуюць прыстасаваць да паходжаньня назову свае сталіцы і гоцкае «кеу» і ангельскае «кеу», але народ пасвойму разьвязвае гэтае пытаньне. Паводля паданьня, прыйшлі зьнекуль тры браты — Кій, Шчэк, Харыў і сястра іхняя Лыбядзь. Ад старэйшага брата горад атрымаў назоў Кіеў, у якім дагэтуль ёсьць Шчэкавіцкая гара з старадаўнымі могілкамі, вуліца Харывіца, а паблізу ад гары і вуліцы выгінаецца рэчка Лыбядзь, што ўцэкае ў славуцы Дняпро. Польскія навукоўцы прыйшлі да выснаву, што іхняя сталіца паўсталая зь вёскі, якая калісьці належыла рыцару Варжу. І тут таксама народ стварае сваё паданьне. На беразе Віслы, каля сталага паравозу празь яе, жыла за даўнейшыя часы прыгожая ўдава Сава. Яна ня ў стане была даць сабе рады ні з сахой ні з нератам, а таму сталася кухаркай для шматлікіх падарожнікаў. І яна гэтак смачна ва-

рыла розныя стравы, што ейныя кліенты — купцы і жаўнеры, урадоўцы і паломнікі — яшчэ з ракі голасна крычэлі ёй:

— Варж Сава!

Калі ўзяць пад увагу, што гэрбам Варшавы, якая спачатку называлася Варжсава, ёсць грэка-рымская німба Сырэна, дык ці не адбілася ў ёй праявіная толькі на першы погляд наяда Сава.

Мы Беларусы нагэтулькі прывычаліся да дарагіх нашаму сэрцу геаграфічных назоваў свае краіны, што часам проста не заўважаем іхняе сваесаблівасці і прыгожасці. Між тым досыць параўняць беларускія назовы з расейскімі. У Расейцаў, акрамя прыгаданае Масквы, ёсць Калуга, Тула, Кастрама, Самара, Пенза, Тамбоў і розныя іншыя Арзамасы. Усе гэтыя назовы не расейскага паходжання і нічым рашуча аб славянах ня прыгавдаюць, што зразумела, бо Расейцы, паводля навуковае мэтрыкі аб нараджэнні, зьяўляюцца эўразійцамі, славянамангольскім гібрыдам. Паказальна, што назоў таго-ж Арзамаса паходзіць ад эрзі-моўнага адгалінення народу Мардвы, які належыць да Фіна-Уграў. Унас-жа за малым усе геаграфічныя назовы ёсць беларускага, славянскага паходжання. Гэта нашыя далекія па часе і родныя па крыві продкі ахрысцілі нашыя ўзвышшы і балаты, рэкі і вазёры, пушчы і парогі, гэта яны надалі імя працярэбляным імі шляхам і тасцінцам, як і заснаваным імі гарадам, мястэчкам і вёскам. Запраўды, прыгадайце — Вялейскую Падкову і Наваградзкі Горб, Качайла і Жакаўскі Мох, Князь і Сьвітазь, Бярозу і Лань, Налібокi і Вокаўскі Лес, Рубу і Перакагрыж, Горадню і Смаленск. Мы тубыльцы нашае краіны і калі прыгавдаем пра яе, дык паводля вершу Пятруся Броўкі:

Былога быліны, старога паданьі
Пльвучуць, як аблітыя сонцам чаўны
Па краю зялёным, прасторах бяскрайніх
Ад Нёмна да Сожа, ад Буга да Гайны,
Па хвалях Дняпра і шырокай Дзвіны.
Вацькоў нашых слава на іх узьбярэжжах,
Гамоняць пра гэта бары-байкары,
Гамоняць пра гэта і Полацку вежы
І Турава сьцены, і шум Белавежы,
І роднага Менску сівыя мury.

Наша нацыя нараджалася ў вагні і крыві, якія потым праходзяць праз усю гісторыю Беларусі ад Менскае Нямігі

да Вяліскага Пакроўскага поля. Не дарма для першых БНР-аўцаў наш дзяржаўны сыяг стаўся бел-крывавагогена-белым. Не выпадкова таксама для першых нацдэмаў адной з нацыянальных эмблемаў сталася пышшына, зь яе нібы крывававогненымі кветкамі і гострымі дзідамі. Не аднойчы нашыя ворагі спрабавалі ўвогуле сыцерці нашае імя з памяці людзтва і з мапы Эўропы. Тым больш ня лічыліся ніколі акупанты з нашымі геаграфічнымі назовамі, спрабуючы заўсёды і ў гэтай галіне зьнішчыць бязь сьледу нашае роднае і накінуць нам чужое.

Яшчэ вялікі князь маскоўскі Зьмітра Данскі зывачуў стары Клічаў, пра які адзначуў летпілі: «Туде жыяху Кривичи» на Асташкаў. Потым Іван Грозны, у часе Лівонскіх войнаў, перайменаваў горад Белы ў Багародзіцын, Себеж у Вангород, Дзвінск у Барысаглебск, Ніжні замак у Полацку ў Стралецкі і г. д. Усе гэтыя зьмены народ ськінуў, як тое лушпавінне, яшчэ да сьмерці Івана Грознага. Ідучы пазней сьледам расейскага царызму, расейскі бальшавізм зьмяніў Менск на Мінск, Парэчча на Дзямідаў, Ігумен на Чэрвень, Раманава на Ленін, Койданава на Дзяржынск, Вязну на Чырвоную Слабаду, Князь або Жыд на Чырвонае, Прапойск на Слаўгорад і г. д. У сувязі з калектывізацыяй і асабліва з прычыны ўзбудзеньня калтасаў зьніклі дзiesiąты тысячы беларускіх вёсак, разам з сваімі часта-густа паэтычнымі назовамі, набыўшы імёны Варашылава і Кірава, Гусарава і Паталічава, Панамарэнкі і Цанавы. І калі ні адзін геаграфічны назоў у СССР — хай сабе і Волга і Эльбрус не забясьпечылі ад перайменаваньня, дык у БССР гэтыя зьмены набылі асабліва здэклівы характар.

Сталіца, горад мены — Менск ператварыўся ў Мінск адначасна з дэкрэтам аб перайменаваньні Тыфліса ў Тбілісі. Хіба гэтае ня сьветчыць аб асаблівай увазе «старэйшага брата» да «малодшага»? Парэчча набыло імя расейскага камісара, забітага тут вялікімі паўстанцамі. Назоў мястэчка Раманаў, старэйшы за дынастыю Раманавых, і можа яшчэ раз даводзіў трапнасьць нашае пашыранае прыказкі — Ні адзін Гаўрылка, што ў Полацку. Дадатак Жыд да возера Князь зьяўляецца па сваёму паходжаньню не юдафобскім, а юдафільскім. Нарэшце самае спалучэньне гэтых назоваў сьветчыць аб дэмакратычнай істотце беларускага народу. Да перайменаваньня Клімавіцкага раёну ў Калінінскі, у гонар бескаляровага «ўсесаюзнага старшынi» Міхала Калініна, магчыма спрычыніліся беларускія нацкамуністы, бо гэтай зьмене надае жарталівы характар ручэй Калінішча, які адвеку працякае праз горад Кліма-

вічы. Што датычыць мястэчка Вызны, дык яно сталася Слабадой ды яшчэ Чырвонай, магчыма якраз таму, што ні адно роўнае па колькасці насельнікаў мястэчка Беларусі не дало гэтулькі змагаюў з расейскім балшавізмам — паўстанцаў, партызанаў і нацзмаў, колькі слаўная Вызна.

Бяз сумлеву пальма паршынства ў галіне перайначвання нашых геаграфічных назваў належыць рознакаляровым расейскім імперыялістам, але разам з тым яны не зьяўляліся адзінокімі. Гэтак яшчэ Немцы-рыцары Лівонскага ордэну або мечнікі перайменавалі Дзвінск у Дынабург, Разніцу ў Рэжыцу, Лужын у Люцын. Створаная адначасна імі прыгожая легенда аб трох сёстрах Разаліі, Люцыі і Марыі, ад якіх нібы паўсталі Рэжыца, Люцын і Марыенгаўзен, ня вытрымлівае ніякае крытыкі. Сваіцкі спадкаемцы мечнікаў — гітлераўцы, пэўне ў сувязі з спэцыфічнымі беларускімі ўмовамі, не перайменавалі, на ўзор Ліцманштадту, Менску ў Кубэніштадт. Яны абмежаваліся вылучна перайменаваньнем накінутых Расейцамі вулічных назваў накіштат імя Сыцяпана Разіна, Карла Маркса, Розы Люксембург і г. д. у імя Бісмарка і Мольтке, Нібэлунгаў і Горста Вазэля. Аднак Беларусы, ня вызнаючы ні першых ні другіх назваў, надалі ў часе вайны сваім сталічным вуліцам імя 25 Сакавіка, Рагнеды, Францішка Скарыны, Кастуся Каліноўскага, Алеся Гаруна, Іваноўскага і г. д.

Ад Расейцаў і Немцаў, ад імперыялістычных двоухаловага арла, сярпа з молатам і свастыкі ня шмат чым розныцца ў накідванні свайго іншыя «дабрародныя й пачэсьлівыя нашыя мілыя суседзі», як дыпляматычна і разам з тым гіранічна мянуе іх наш старадаўні гістарычны дакумант. У Палякаў мілагучны назоў Берасьце выбухнуў чужым ды цяжкім для нашае вымовы — Бжэсьцем на Бугу, Беласток ператварыўся ў Бялысток і г. д. Калі для Латышоў Дзвіна ёсьць Даўгава, а горад — пілс, дык Дзвінск, у які ўжо раз за сваю гісторыю зьмяніў сваё імя, стаўшыся — Даўгаўпілс. Адначасна яны перафарбавалі Рэжыцу ў Рэзэчне, а Люцын у Люцэ. Лятувісы дадалі да нашых назваў свой -эс, але, ня гледзячы на гэтае, Вільнюс не зацыміў сваёй славай вядомую ўсяму свету Вільню. Украінцы за часы Пятлюры, а потым Бандоры, магчыма ў сувязі з надзвычай кароткім часам для геаграфічных рэформаў абмежаваліся толькі транскрыпцыйнымі зьменамі Берасьця на «Бэрэстя», ды Пінска на «Пінськ».

Там, дзе пануе акупант, заўсёды знойдзецца, акрамя тысячаў нязломных змагаюў зь ім, і падпарадкаваны яму калібарант. Празь некаторы час акупант, замест удзячнасьці,

зламае таму самаму найбольш тыповаму калябаранту ў часе допытаў два рабры, а потым сашле дажывотна аж на Ігарку. Але пакуль тое сталася, прыдворны паэта Андрэй Аляксандравіч, якога маем на ўвазе, вырашыў належным чынам ушанаваць праф. Отто Шмідта, што пасьля пагібелі «Чэлюскіна» праз Амэрыку і Эўропу вярнуўся ў Маскву. Даведаўшыся, што праф. Шмідт нарадзіўся ў Магілёве, Аляксандравіч прачытаў яму на менскім вагале адмысловы верш, які канчаўся вернападданай прапановай зьмяніць назоў Магілёва на Шмідт. У той-жа дзень гэты верш Аляксандравіча зьмясьціла на самым пачэсным месцы газэта «Зьвязда» — ворган ЦК КП(б)Б, пагляды якой зьяўляліся абавязковымі для ўсіх сталічных і пэрыфэрычных, савецкіх і падсавецкіх грамадзянаў. І тым ня менш Магілёў не адгукнуўся ні на прапанову калябаранта, ні на дырэктыву акупанта. Ён захаваў свой стары назоў, што дастаў ад легендарнага асілка Магілы, пра высокую магілу якога зазначыў Янка Купала:

Над ёю часам дрэвы палі
І горад вырас, як зь зямлі.
Яго Магілёвам назвалі,
Бо йнакш прыдумаць не маглі.

II

Калі параўняць паміж сабой мапы Беларусі ад 10 стаг. і да сучаснасьці, можна побач з шматлікімі гістарычнымі назовамі, якія захаваліся да нашых дзён, заўважыць і шмат гэтых, паўз носьбітаў якіх абыякава цяпер праходзіць картограф. Яны або заняпалі, ператварыўшыся з магутных калісьці гарадоў у маленькія вёскі, або зусім зніклі. Іхні лёс нагадвае часам лёс Ігуменскага возера, што высохла бязь сьледу, а ў 1798 г. у ім ледзь-ледзь не патануў швэдзкі кароль Карл XII, або лёс возера Салаты ў Горадзенскай пушчы, якое ў вадну з рабінавых ночаў 1841 г. пракапала сабе канал даўжынёю ў 15 кілямэтраў ды выцякла дарэшты праз рэчку Ратнічанку ў Нёман. А часам падобныя яны да рэчкі Паніклі ў Вокаўскім лесе, якая ў сваёй хуткай плыні чатыры разы знікае пад зямлёй і кажны раз нараджаецца зноў чыстымі крыніцамі і бяжыць да ракі Мяжы, каб, спалучыўшыся зь ёю, трапіць у Дзвін. Таму перш чым перайсьці да Туравае Студні і Трапы Траяна, да Магілы Міндаўга і Альгердавага Шляху, мы ня можам амінуць гэтых напоўзабытых сьлябаў, атуленых га-

радзішчамі, курганамі і славай, тых якраз сялібаў, аб гісторыі якіх трапна зазначыў у часы нашага адраджэння незабытны Карусь Каганец:

«І на гэтай нашай зямлі спрадвеку нашы дзяды-прадзеды жылі, якія раз Грэкамі, Немцамі і Рымлянамі трасьлі... А мы?

Мы — ня знаю, хто мы такія...»

У 50 кілямэтрах ніжэй Дзвінску амывае Дзвіна ўзвышша Герзак, на якім абы-дзе захаваўся зямляныя насыпы. Гэта ўсё, што засталася ад калісьці магутнага Гэрска — фарпосту Палачанаў у змаганні зь мечнікамі. Але й сямьня мы чуюм запісаны ў 1206 г. храніцёрам Генрыкам і падобны да лябедзінае песьні плач апошняга тутэйшага князя Ёсвалада:

«О, Гэрсік, любіы горад, о спадчына маіх бацькоў! Лепш не нарадзіцца мне зусім на сьвет, чым бачыць пажар майго гораду і зьнішчэнне майго народу».

Дарэчы, як істотна розніцца гэты плач беларускага князя ад суму савецкага паэты Аркадзя Куляшова:

Паў горад Віцебск. З думкай горкай
Мы ішлі наўсцяж Дзвіны.
Паў Віцебск. Мы яго махорку
Яшчэ курылі да вайны.

На Магілёўшчыне загубілася ў лясох ціхае мястэчка Галаўчыно. Гэта колішні горад «Голотечск», дзе ў 1071 г. Усяслаў Вялікі змагаўся з Уладзімера-Валынскім князем Яраполкам. Тамашнія захаваў паданьне, што за даўнія часы іхняе цяперашняе мястэчка налічвала 15 цэркваў і 100 кузняў.

Паблізу адзін ад аднаго знаходзіцца ў паўночнай Віцебшчыне сяло Емянец і мястэчка Езюрышча. Праз горад Емянец праяжджаў у 1245 г. Аляксандар Неўскі. Езюрышча, як багаты і вялікі горад, прыгадваецца і ў «Кнізе Вялікі Чарчэж» І. Грознага і ў запісах Райнгольда Гайдэнштайна, сакратара Сыцяпана Батарага. Калі з прычыны Лівонскіх войнаў Емянец заняпаў, дык на зьмену яму і часткова запазычыўшы ягоны назоў, паўстаў у 15 стаг. горад Невель, празь які цячэ рэчка з цалкам запазычаным назовам Емянка. Ад колішняга Езюрышча захаваўся, акрамя назову, старажытнае гарадзішча на высьпе аднайменнага возера.

На Сеньненшчыне на паўвысьпе возера Стрэжаў бадай нічога не засталася ад Стрэжава — гораду, які належыў унуку Усяслава Вялікага князю Рагвалоду, што спакінуў па сабе сьлінны Рагвалодаў камень. Толькі ўзбярэжная вёска Стрыжва нагадвае сваім назовам далёкае мінулае. На Смаленшчыне былі гарады Жэчыцы, Каспля, Сьвіркалучча і Зарой. І Жэчыцы і вельмі багатая калісьці Каспля, што прыгадваюцца яшчэ ў «Расьціславае Грамаце» 1150 г., дайшлі да сучаснасьці, як сёлы. Сьвіркалучча таксама ператварылася ў сяло Сьвіркавы Лукі. Зарой, што знаходзіўся на мяжы Смаленскага княства, заняпадаючы паступова, як горад, спачатку стаўся сялом Зарытае, а потым тутэйшыя абшарнікі накінулі яму сваё прозьвішча — Корсіка.

Мястэчка Любань над ракой Арэсай зьяўляецца водгукам вялікага гораду Любашаны, падобна таму, як сяло Кукарава на Ігуменшчыне ёсьць след вялікага гораду з тым-жа назовам. Ад таго гораду засталася мноства паганскіх і хрысьціянскіх магілёнікаў, на якіх вялізарныя каменныя крыжы ад часу і вагі напалову праваліліся ў зямлю. І паміж магілёнікамі ляжаў пры дарозе камень Пястун. Ён невялікі, але ў народзе існавала паданьне, што ўсе тыя, хто паспрабавалі патурбаваць ягоны супакой, адразу гублялі зрок. На Піншчыне, на вузкай паўвысьпе возера Нобель, з якога пачынаецца рака Струмень, можна заўважыць сьляды гораду Міндоўга Нобель і дагэтуль існуе на беразе мястэчка з аднайменным назовам.

Паблізу ад цяперашняга Рагачова былі ў старасьвецчынне аж два вялікія гарады — Лучын і Хлепен. Першы дайшоў да нас, як сяло Лучына, у вакалічнасьці якога знаходзіцца больш за 100 курганоў і 2 гарадзішчы. Хлепен ня менш чым раней вядомы, як Жлобін. Яшчэ ў 1189 г. прыгадваецца стары Брагін, калі кіеўскі князь Рурык на высьельі свайго дзесяцігадовага сына з васьмігадовай Верхаславай, дачкой Суздальскага князя Ўзяслава, даў маладым «дары многи і горад Брагін». Пазьней у 17 стаг. тут у маёнтку Гарадзішча, у палацы князёў Вішнявецкіх упяршыню абвесьціў аб сваім царскім паходжаньні Зьмітра Самазванец, аб чым сьветчыць упадэльні надпіс на камені каля фантану. У часе казацкіх войнаў Брагін дарошты зьнішчылі Палякі, помсьціўшыся за тое, што ён падтрымаў Нябабу, Напаліча і Хвоську. Гэтае зьнішчэнне, як і наступнае адраджэнне, знайшлі адбітак у творы славутага ўзвышэнца Уладзімера Дубоўкі:

Няма дзяцокоў тых, дзяўчыны няма,
а вырас на беразе Брагін.
Навокал мястэчка — істужкай рака,
назвазі Брагінкаю людзі,
ня кіне яна на паню наракаць
да помсты і звала і будзе.

Калісьці ў Віцебску на Сёмуху каля бабінцу Чорнае Тройцы, што на Пескаваціку, давалася мне пацуць сыялага старцалерніка. Адсунуўшы назад торбу, перабіраючы пальцамі рукі клявішы і круцячы правай корбу, ён у такт лерным гукам пляў:

Падымалісь чорны хмары,
Неба пакрывалі.

І пляў ён ня голасна, і самы голас, падбіты старасёцю, дрыжэў, але гэтутлікі пацучыцы ўкладаў музыку ў сваю песню, што здавалася ягонія нявідущыя вочы бачаць і хмары, і польмя, і даўную зацятую бітву. І можа ні адзін наш музычны інструмант гэтак не адпавядаў ягонай песні, як задуменная, засмучоная лера.

Прыхадзілі злы Татары,
Пад Крычавам сталі.

Даўно ўжо парасла пустазельлем магіла таго дзеда. Ніхто ня пераняў ягоную забароненую леру. Аднак усёроўна досыць толькі прыгадаць сваю краіну, які загучыць у душы бясконца, зачэпляная ў ёй калісьці лернікам, струна:

Запалілі стары Крычаў, —
Канцы запалілі...

А ён запраўды стары. Паводля навуковых прыпушчэнняў і народных паданняў, Крычаў заснавалі яшчэ Крывічы — людзі аднае крыві, надаўшы яму сваё імя Крывічаў. З цягам часу назоў гэты зыначыўся, але як ужо зазначана ў дачыненні да гораду Невялю і рэчкі Емянкі ды вёскі Стрыжва і возера Стрэжаў, менш за ўсё падлягаюць зыначанню назовы рэкаў і вазёраў. Таму рэчка з двума назовамі — Крычаўка або Крывічанка, што, працякаючы праз Крычаў, у ім далучаецца да Сожы, папярэджае верагоднасць і навуковых прыпушчэнняў і народных паданняў. А ў іншым паданні,

што сызвярджае, нібы горад атрымаў свой назоў ад крыку Татараў, можа акурат адбіваецца той час, калі ён згубіў сваё ранейшае імя. Аб старасьвеччыне гораду сьветчыць яшчэ і царква ў імя прарока Ільлі, пабудаваная на месцы мольбішча Пяруну, і падзямельныя ходы-лэхі муравання з трывалае цоглы, якія ідуць ад колішняга замку пад Сож. Аб Крывічох, акрамя Крычава, нагадвае таксама вялікае сяло Крывічы, што шырака разьзяглося ў Наваградчыне паміж лукавінамі Нёману. І нарэшце некаторыя гісторыкі даводзяць, што другі вядомы назоў Ніжняга замку ў Вільні — Крывы, які не адпавядае ні тапаграфіі мясцовасці, ні пляну ягонае пабудовы, зьяўляецца зыначаннем першапачатковага назову — Крывічкі.

Аб Дрыгвічох, частка якіх зь невядомае прычыны адкалолася ад свайго плямя і, трапіўшы на Балканы, спакінула свой след у назове ракі Драгавіцы, сьветчыць на Беларусі стары Драгвічын. Цяпер гэта маленькі горад над Бугам, а калісьці зьяўляўся заходняй сталіцай Дрыгвічоў — людзей, што пасяліліся на балотах, на дрыгвах. Тут у 1238 г. князь Даніла перамог крыжакоў, тут у 1274 г. пасяля зацятага змаганьня ўсё зьнішчыў і спаліў князь Тройдэн. І тут цяпер ціха. Навет рэшткаў не захавалася ад старадаўняе тутэйшае сьвятыні — царквы Божае Маці. Толькі сіні Буг, падмываючы штогод усё больш і больш Замкавую Гару, якая на 45 сажняў уздымаецца над ім, агаліла ейныя лэхі.

Яшчэ «Повесть временных лет» зазначае, што «два браты Радим, а другой Вятко... і прішедша сядоста Радим на Сожу». Ня дарма таму глыбокі Сож мянуецца ў тагачасных летапісах, як «Путь на Радимиче». Аднак калі ўсе іншыя плямёны стварылі свае собскія княствы, дык колькасна нешматлікія, у парэўнаньні зь імі, Радзімічы — людзі родныя паміж сабой — свае дзяржавы не займелі. «Пачатны летапіс» сьцвярджае, што Алэг у 885 г. прымусіў іх плаціць, акрамя Хазараў, даніну і яму. У 984 г. іх перамог на берагох рэчкі Пясчанкі, а ў той час ракі «Пішчаны» кіеўскі ваявода Воўчы Хвост. Сяньня толькі маленькае мястэчка Радомля зь вялізным старажытным гарадзішчам сьветчыць сваім назовам аб Радзімічах і, паводля навуковых прыпушчэнняў, зьяўлялася іхняй сталіцай. Аднак беларускі народ у сваім фальклёры перахваваў шмат паданняў аб сваіх продках — Радзімічах.

Наш навуковец Аркадзь Смоліч першым ужыў у сваёй «Географіі Беларусі» назоў — Радань — у дачыненні да тае

часткі Беларусі, дзе жылі калісцы Радзімічы. Падмурак гэ- таму назову паклаў другі наш выдатны навуковец Аўдакім Раманаў, які для сваіх мастацкіх твораў навет абраў адмыс- ловы псеўдонім — Радзіміч. Пазней гэты назоў прапавалі Зузміоль і Пачопка, якія для тых, хто зь ім сустракаўся або чытаў іхнія творы, зусім не зьяўляліся напоўнаньдатычнымі асобамі, а добрымі патрыётамі. І хочацца думаць, што гэты новы геаграфічны назоў — Радань — у дачыненні да тае част- сткі сучаснае этнаграфічнае Беларусі, дзе калісцы змагаюся і працавала жменька родных паміж сабой людзей, сталецця нарашце агульнапашыраным і дарагім для ўсіх Беларусаў.

Калі думаеш пра Ноўгарад-Северскі, які чамусьці на сучасных мапах апынуўся паза межамі этнаграфічнае Беларусі, дык адразу прыгадваецца з «Пачатнага Летапісу» — «Сели на Дзесне и па Семи и па Суле и называлися Севера». Гэта тыя Се- вярэне, пра якіх «Повесть временных лет» зазначае: «Радими- чи, Вятичи и Север один обычай имяхуть». Потым пад стальным ціскам з боку Полаўцаў і Татараў адбылося некалькі масавых перасяленьняў Севяранаў у зямлю Дрыгвічоў. Пазней, на бадай што бязьлюдзьдзе, прыйшлі тагачасныя Ўкраінцы. Ад- нак і цяпер толькі ў самым Ноўгарадзе-Северскім гавораць па- ўкраінску, а ў ягонай ваколічнасьці скрозь ужываюць там- тэйшы дыялект нашае мовы, да стварэньня якое прылучыліся калісцы і нашыя продкі — Севярэне. Ад Севяранаў таксама паходзяць пашыраныя па ўсёй Беларусі селішчы Сяўрукі, зь якіх найбольшае — мястэчка Сяўрук ляжыць на паўдняя ад Гомелю.

Тысячагадовы Тураў па адных дадзеных сталіца Драўля- наў — людзей, што жылі паміж дрэваў, у лясох ды пушчах, па другіх Тураў заснаваў, паводля летапісца Нестара, варар Тур, які зьявіўся сюды адначасна зь зьяўленьням у Полацку варага Рагвалода. Перш за ўсё трэба зазначыць, што вараскае паходжаньне полацкага Рагвалода сьняньня самым грунтоўным чынам аспрэчваецца. Ні менш спрэчна і вараскае паходжань- не тураўскага Тура, калі навет параўняць ягонае імя зь імем больш гістарычна вядомага трыбчэўскага князя Буй-Тур-Усе- валада. Як прыпушчаюць некаторыя навукоўцы, Тураў займеў сваё імя ад вымерлае цяпер жывёлы тура, зь якіх апошні быў забіты ў 1627 г., і, у параўнаньні зь якім ягоны бліжэйшы сваяк, сучасны «імператар пушчаў» — магутны зубар, здаецца за дробным. Ці гэтак ці ня гэтак, ці князь Тур заснаваў Тураў ці ад тура займеў горад свой назоў, але ў цяперашнім Тураве

ёсць і Тур-калодзеж і Турава Гара. Існуе ў народзе паданьне, што Тур-калодзеж, які атрымаў свой назоў ад хрышчэньня ў ім Тура, пазней Татары, у часе свайго нападу, даверху за- кідалі груднымі дзяццямі, і на працягу сямі год пасля гэтага зь яго, замест вады, крыніцай біла мацярынскае малако. Па- водля іншага паданьня Тур-калодзеж мае тры дны: мядзяное, сяробранае і залатое. Калі прарвецца гэтае залатое дню, дык вада з калодзежу затопіць увесь сьвет. Побач з Туравай Га- рой, на месцы даўняга мольбішча Піруну, знаходзіцца адна з тых 80 цэркваў, што былі ў Тураве ў 16 стаг. Ільлінская, а паблізу ад яе курган Крычаў, назоў якога, як сьцьвярджа- юць тураўцы, паходзіць, падобна гораду Крычаву, ад крыку Татараў і запраўды, паводля архэалёгічных дасьледаваньняў, ён накапаны за тыя часы. Вакол Турава шмат могільнікаў, курганоў і гарадзішчаў, а паміж імі — Сямірадзец, паблізу якога з Прыпяці выглядаў вялізарны каменны крыж. Існуе паданьне, што яго некалькі разоў спрабавалі выцягнуць з ра- кі на бераг, але адразу-ж уся Прыпяць пакрывалася крывёю, нібы сьмяротна параненая.

Значны след у геаграфічных назовах нашае Бацькаўшчы- ны пакінула плямя Велятаў або Люцічаў, якія, паводля да- сьледаваньняў вядомага навукоўца Шафарыка, мелі за сваю ваяўнічасць яшчэ мянушку — Ваўкоў. Іны моцна даліся ў знакі і Вікінгам і Франкам, але потым пад ціскам германскіх плямёнаў у цяжкім і няроўным змаганьні зь імі ў сваёй баль- шыні анімечыліся, а частка іх пачала пакідаць сваю Заход- нюю Прыбалтыку, пасоўваючыся паступова на ўсход. Іхняе імя, як прыпушчаюць, знайшло адбітак ня толькі ў назовах гарадоў, але і ў назове дзяржавы Міндаўга — Літвы.

Існуе цікавае польскае паданьне аб заснаваньні Вільні і паходжаньні ейнага назову. Пасля паліяняна князь Гедымін лёг адпачываць на маляўнічым узвышшы, пад якім у Вяльню ўцякае Вялейка. Яму прысьніўся жалезны воўк, што стаў на гэтым узвышшы, і выцьцё якога, сугучнае выцьцю ста ваўкоў, шырака разьзягалася на ўсе чатыры бакі сьвету. Пад вялікім уражаньнем гэтага сну, Гедымін паклікаў мудрага каплана Ліздэйку, які растлумачыў, што на тым месцы, дзе стаяў жа- лезны воўк, мае паўстаць магутны горад і слава аб ім, як выцьцё таго ваўка, прагучыць шырака на ўсе бакі сьвету. Па- сля прарочтва Ліздэйкі Гедымін пабудоваў на ўзвышшы за- мак Вільню, у які й перанёс сваю сталіцу з Трокаў.

Гэтае легенда знайшла вялікі адбітак у паэзіі, але ня вы- трымлівае навуковае крытыкі. Папершае, Вільня вядомая пад

гэтым назовам яшчэ задоўга да Гедыміна. Паводля «Летапісу Выхаўца»: «Обярьеть собе великий князь Швинторог место на гущи, велики хорошо, подле реки Вельи, где река Вильня упадет у Велью, и просил сына своєю Скирмонта, абы на тым месту было жеглище вчиено». Дарэчы, Катадральная плошча сучаснае Вільні яшчэ ў мінулым стагодзьдзі менавалася далінай Сьвінтарога, дзе яго калісьці пахавалі, а катадральны сабор, пабудаваны на месцы мольбішча Пяруну, заснаванага князем Ськірмонтам. У сувязі з гэтым некаторыя навукоўцы прыпушчаюць, што Вільня атрымала свой назоў ад Вьялі і Вьялейкі. Падругое, калі прыгадваеш польскае паданьне, адразу дзівіць, што Гедыміну чамусьці прысьніўся польскі «вільк». Між тым Гедымін, акрамя свае роднае летувіскае мовы, добра валодаў тагачаснай беларускай і ці наўрад ведаў польскую гэтак, каб навет сьніць яе, бо Польшча тады аніякай больш-менш значнай вялічынёй не зьяўлялася.

Нарэшце існуе таксама і больш праявінае паданьне, што назоў Вільні паходзіць ад звычайных вілаў, якія ў сувязі з рэкамі нагадвае тапаграфія тутэйшае мясцовасьці. Аднак і гэтае не пазбаўленае сэнсу паданьне бледнае, калі прыгадваеш, што ў ангельскіх, нямецкіх і скандынаўскіх навуковых крыніцах Веляты-Люцічы мянуюцца, як — Wilzi, Witzi, Wilsli. І больш мэтазгодна прыпушчэньне, што дарагі для нас горад заснавалі крэўныя сваякі Крывічоў — Веляты-Люцічы-Ваўкі.

Паўстаньне Вільні, ейны рост і росквіт не зьяўляліся чымсьці лагодным, аб чым сьведчыць прыказка — Не адрэзай Вільня становілася, або навет лаянка — Каб табе хадзіць у Вільню горы капаць. Наш народ будаваў яе з рыдлёўкай у руках і з мячом за паясам. Таму яна для нас яшчэ больш даражэйшая. І таму мы глыбака верым у прароцтва Ўладзімера Жылкаі:

«О, Вільня родная, каханая,
Цябе залье Крывіцкі рух.

Пасьля ўспаміну аб Велятах-Люцічах-Ваўках зразумела чаму мае нашая краіна старадаўны Ваўкавыск, пра беларускасьць якога гэтак добра прыгадаў Максім Багдановіч:

„Што «кнігу гэтую раб Божы, дзяк Гапон
Дэля душы сьпісаў у месце Ваўкавыску
У рок сем тысяч сто васьмы з пачатку дзён.»

Адсюль зразумела таксама, чаму на Піншчыне, паблізу ад Струменю ёсьць вялікае і старажытнае сяло Вяляцічы, як ёсьць такое-ж сяло на Барысаўшчыне. Тым навукоўцам, хто бярэ пад сумлеў паходжаньне нашага тэрміну «волат» ад Вялятаў-Люцічаў, трэба прыгадаць, што шматлікія курганы ў барысаўскіх Вяляцічах народ называе валатоўкамі і тут-жа паблізу ад Манастырскага Лёсу ёсьць Валатоўкавае поле. Нарэшце нельга ў сувязі з Вялятамі амінуць Валатоўкі ў Віцебску, дзе дарэчы, паводля летапісаў, у 1602 г. быў пасаджаны віцязьлямі на кол украінскі казацкі атаман Дубіна, які магчыма вырашыў, што Беларусь надаецца для ўкраінскае экспансіі.

У сувязі з геаграфічнымі назовамі гістарычнага паходжаньня, што маюць дачыненьне да племяў, нельга амінуць трох плямёнаў, з якіх адно дайшло да сучаснасьці, як народ. Гэта — Яцьвягі, Дулеба і Лівы.

Ад шматлікага і магутнага калісьці фінскага плямя Ліваў, бязьлігасна перамагаючы якіх, паўстаў Лівонскі ордэн, засталіся толькі некалькі дзсяткаў тысячаў, што жывуць на ўзбярэжжы Балтыцкага мора паміж Віндавай і Лібавай. Да іхняга заняпаду спрычыніліся Немцы з Расейцамі, і ня дарма дагэтуль Лівы над труной нябожчыка пляюць: «Ідзі з гэтага сьвету ў сьвет вечае шчаснасьці, дзе цябе ўжо ня ў стане пакрыўдзіць ні Немец, ні Расейца». Ад Ліваў паходзіць назоў вялікага возера Сьвібла, што ў паўночнай Віцебшчыне паміж Нёўліям і Сьбяжам. Паводля паданьня, пашыранага паміж Беларусамі і Лятгальцамі, на беразе возера калісьці жылі ў поўнай згодзе два плямя — Сьвевы і Лівы. Дачка старшыні Сьвеваў накахала прыгожага юнака Ліва, і бацькі абодвух рыхтаваліся да высьленьня. Але зьнекуль зьявіўся багаты Немец і пачаў падарункамі ды пагрозамі дамагацца каханьня прыгожае Сьвявянкі. Бацька яе, каб адцапіцца ад Немца, запрапанаваў яму на працягу аднае ночы пабудавец прыз возера мост. Немец згадзіўся, але калі перад досьвіткам запаяў вевень, зьверху зваліўся вялікі двухсакнівы камень. Мост застаўся недабудаваным, Немец, пад якога шліўся чорт, назаўсёды знікнуў, а Сьвявянка пабралася зь Лівам. Дагэтуль возера падзяляе напалам каменная марэнавая града, што мае назоў Чортаў Мост, і ў пачатку якога на беразе ляжыць вялізарны валун. Самое-ж возера раней называлася Сьвеўлівы і толькі з цягам часу ператварылася ў Сьвібла.

Аб вядомых калісьці Дулебах — суседзяў Драўлянаў на поўдні нагадваюць сваім назовам рака ды сяло Дулеба на Ігуменшчыне. Крыху большы след спакінулі на мапе нашасе крайні ваяўнічыя Яцвягі. Дагэтуль для навукоўцаў паходжаньне і зьнікненьне гэтага вялікага плямя здаецца на менш цымным і незразумелым, чым гісторыя мідзянаў. Розныя навуковыя прыпушчэньні ў гэтай галіне ўсё-ж ня маюць пад сабой належнага падмурку. Дзівіць, што плямя, якое калісьці далося ў знакі ўсім сваім суседзям, бадай не адбілася ў нашым фальклёры. Толькі колішні горад Яцвяг на Беласточчыне, вёска Яцвезь, паблізу Ляхавічаў на Случчыне, ды возера Яцвязь на Наваградчыне, нагадваюць цяпер аб суровых Яцвягах.

Прыгадаўшы раней, у сувязі з Драўлянамі, князя Тура, зусім пасьлядоўным зьмяшчэньнем пераход да слаўных дацкі і ўнука ягонага сябры, а магчыма і сваяка Рагвалода — Рагнеды зь Ізяславам. Яны знайшлі значны водгук ня толькі ў гісторыі, але й у геаграфіі нашасе краіны. Падарожжа па гэтых сьвятых для нас месцах лепш за ўсё распачаць зь мястэчка Заслаўя, што на Меншчыне. Гэта ціхае мястэчка на першы пагляд нічым не нагадвае ранейшага гораду Ізяслаў, аб якіх прыгадае яшчэ летапісец Нестар. Аднак, крыху аглядзіўшыся, вы адразу пераканаеся, што ўсё вакол нагадвае Рагнеду ды князя, ад якога яно атрымала свой назоў і які яшчэ васьмігадовым хлапчуком схапіўся за меч, каб абараніць жыццё свае маткі. Адначасна вам прыгадаецца, што якраз ад гэтага князя пайшлі з пашанай успамінаныя ў літаратурных і гістарычных помніках — «Ізяславічы» і што аб ім і ягоных спадкаемцах зазначана: «меч ізымают Рагваложныя внуки». Месцячкоўцы пакажучы вам месца, дзе бяз малага 1000 год таму знаходзіўся палац Ізяслава, рэчкі Княціньку і Чарніцу, а паміж імі гарадзішча княгіні Рагнеды, што чарніцай-манашкай скончыла сваё жыццё, Чорную Гару, дзе быў заснаваны ёю манастыр. Яны пакажучы вам на поўнач ад мястэчка лагчыну, што засталася ад высохлага возера Рагнедзь, а на поўдзень раскапаную і зьняважаную Магілу Рагнеды. І нарэшце тут перахоўваўся старадаўны і цудатворны абраз Заслаўскае Божае Маці, што, паводля паданьня, належыў Рагнедзе і перад якім яна малілася.

У Надзьвінні між маляўнічымі вазёрамі, якіх паблізу амінае рэка Дрыса, прытока Дзьвіны, знаходзіцца парослая векавымі дубамі Гара Рагнеды. Паводля народнага паданьня, чолдзь кіеўскага князя Уладзімера забіла тут каменным мола-

там полацкага князя Рагвалода з сынамі, а потым тут-жа суродзічы пахавалі ягоную дачку Рагнеду-Гарыславу, выконваючы гэтым ейную перадсьмяротную просьбу. Магчыма гэтае паданьне і адпавядае праўдзе, бо калі ў 1866 г. навукоўцы дасьледвалі Магілу Рагнеды ў Заслаўі, дык у знойдзенай і багата звонку аздобленай труне адсутнічаў касцяк. Затое наступнае паданьне ёсьць усяго толькі прыгожы домysl, у якім аднак адбіліся адвечныя мары народу: скрозь і на Полаччыне і на Віцебшчыне кажуць, што напярэдадні вайны зьяжджае з Гары Рагнеды на белым кані магутны, увесь закуты ў панцыр коньнік. На Дзьвіне-ж, паміж Дрысай і Дзьвінскім, знаходзіцца старажытнае і прыгожае мястэчка Краслаўка. Калісьці гэта адзін з заходніх полацкіх прыгарадаў, які менаваўся Гарыслаўка, у гонар другога імя Рагнеды-Гарыславы, што цалкам адпавядала ейнаму жыццю. Паводля паданьня Гарыслава не аднойчы наведвала сваю Гарыслаўку і ў гэтым няма падставаў сумлявацца, бо да прыгранічнага заходняга полацкага прыгараду — гістарычнае Гэрсікі адсюль 70 кілямэтраў, а яшчэ далей, паблізу сучаснага Ашарадэна, амывала Дзьвіна найбольш заходні з усіх Барысавых камянёў.

На Раслаўшчыне Ізяслаў і Рагнеда знайшлі адбітак у трох геаграфічных назовах — сяло Саслаўль, мястэчка Рагнедзіна і ўрочышча Ляпёхі. Цяперашняе сяло Саслаўль адзначана на мапах 12 стаг., як вялікі горад Ізяслаўль. Паблізу ад Саслаўля ў прыгожай мясцовасьці на трох рэчках, зь якіх адна Чарняўка сваім назовам нагадвае рэчку Чарніцу ў Заслаўі, разьляглася мястэчка Рагнедзіна. У двух кілямэтрах ад мястэчка знаходзіцца ўрочышча Ляпёхі і адразу-ж прыгадаецца Ляпёха — адзін з найбольш прыбліжаных сьлугаў Рагнеды.

Паміж вялікімі вазёрамі ляжыць горад Браслаў або Братыслаў, які заснаваў полацкі князь Братыслаў — унук Рагнеды, сын Ізяслава і бацька Ўсяслава Вялікага. Гэта якраз той слаўны князь, які спакінуў на гістарычных мапах «Шлях Братыслава», што йдзе ад Полацку да Ноўгараду, і які перамог кіеўскага князя Яраслава Мудрага.

Паміж нашымі геаграфічнымі назовамі, што прыгадваюцца ў нашым найвыдатным помніку старадаўняга пісьменства 12 стаг., «Слове аб палку Ігаравым» і бадай бязь зьменаў дайшлі да сучаснасьці, ёсьць два, якія ўсяляк спрабуюць амінуць або перакроўціць нясумленныя навукоўцы. Якраз таму трэба на іх адмыслова затрымацца.

Некаторыя камэнтатары «Слова» да выразу зь яго «рища в тропу Трояна», або ў перакладзе Янкі Купалы на нашу сучасную мову і больш падрабязна:

«Сьлед Траянавы сочачы, скоры
Цераз полі, даліны на горы!»

прыцягваюць вядомы Траянаў Вал у Бесарабіі, накапаны ў часы рымскага імператара Траяна. Паводля новых навуковых дадзеных, гэтая трапа пралягала праз раслаўскія лясы і ў ейным канцы ўзнікла сучасная Траянава Слабада. Гэта зусім магчыма, бо паза гістарычным Траянам і ягоным валам у нашай старажытнай мове існаваў тэрмін «траян», што ўжываўся ў дачыненні да здзягдлівага, здатнага, выдатнага чалавека, якім зьяўляўся прыгаданы ў сувязі з трапой князь Алэг Гарыславіч.

Далей «Слова» ў сувязі з Усяславам Вялікім зазначае:

«І скочыў праз поле і лог
К Нямізе з Дудутак ваўком».

Колішнія Дудуткі захаваліся да нашых дзён, як мястэчка Дудзічы, што на Ігуменшчыне. Беларуская сучасная Дудзічаў падкрэслівае тое, што яны і бліжэйшая ваколічнасьць далі Беларусі Ўладзімера Хадыку, Сымона Баранавых і Ўладзімера Дудзіцкага. Раздушыла скала савецкага катаржніка Хадыку, пакутуе на Калыме Баранавых, на эміграцыі былы канцлягернік Дудзіцкі, якога псеўдонім паходзіць ад родных Дудзічаў і які ў вадным з сваіх добрых вершаў «Маем сілу і край свой» адбіў нязломнасьць нашага народу ў паэтычным звароце:

«Глянёне, край наш цудоўны —
распылі і павесілі
на крыжы апляваным...
Як зьдзек такі вынесці?»

Імя полацкага князя Барыса — сына Ўсяслава Вялікага і дзядзькі Еўфрасіньні-Прадславы цалкам данёс ад 1102 г. да сучаснасьці горад Барысаў. Ад гэтага-ж князя часткова дайшлі да нашых дзён вядомыя Барысавы камяні з прачулым надпісам пад крыжам:

„Госпадзі, памазі рабу свайму Барысу”.

Акрамя назову горад перахаваў і ўласьцівы нашаму народу супраціў захопнікам. Ягонны шматлікія работнікі не аднойчы сваімі палітычнымі забастоўкамі змагаліся супраць расейскага царызму і той перабудоваў старадаўны будынак тутэйшага замку ў турму. Двойчы паўставаў Барысаў супраць расейскага бальшавізму, і на Чыкагоўскіх Батарэях, што ўзвышаюцца над горадам, ляжыць у брацкіх магілах пасля паўстання 1919 г. і работніцкага галоднага бунту 1933 г. больш за тысячу расстрэляных, пераважна жанчын і падлеткаў. У ваколічных вядомых барысаўскіх лясах змагаліся дарэшты з адвечным усходнім захопнікам Юрка Моніч і Лукаш Семянюк... Старадаўны, вольналюбны беларускі Барысаў годны свайго старадаўнага слаўнага імя.

Вялікая дачка нашага народу сьвятая Еўфрасіньня-Прадслава, кроў ад крыві і Рагнеды і Ўсяслава Вялікага, акрамя вялікага духоўнага сьледу ў нашай нацыянальнай душы, спакінула выдатны матар’яльны помнік — Спаса-Еўфрасіньеўскі манастыр. Хто толькі не спрабаваў зьнішчыць царкву Сьвятога Спаса — нашу народную сьвятыню? Ейныя фрэскі зьнішчалі езуіты, ейныя сьцены разбуралі гарматы Івана Грознага, Сьцяпана Батарага, Напалеона, Гітлера, Сталіна, але яна, у часе пабудовы якое дойлід Івану паводля народнага паданьня дапамагалі анёлы, існуе дагэтуль. Зьнікнуў бязь сьледу крыж Еўфрасіньні-Прадславы, цудоўны твор Лазара Богуша, аднак ніхто ня ў стане выкрэсьліць яго з народнае душы, дзе ён гучыць, як покліч:

„Зь мячом Рагнеды, з крыжом Прадславы
за Маці-Беларусь!”

Ад полацкіх Ізяславічаў пераходзім да князёў смаленскіх, аб якіх нагадываюць сваімі назовамі два гарады нашае Радані — Мсьціслаў і Раслаў. Паводля летапісу, горад Мсьціслаў атрымаў сваё імя ў 1180 г. ад тутэйшага першага князя Мсьціслава Разанавіча, але разам з тым ён ужо вядомы, як Мсьціслаў у «Расьціслававае Грамаце» ад 1150 г., паводля якое плаціў даніну лісамі. Ад далёкае старасьвеччыны захаваліся тут рэшткі вайсковых умацаваньняў на ўзвышшах — Замак і Дзявочая Гара. Можна ні адзін з гарадоў Беларусі не знааў гэтулькі ліха ад Масквы, колькі Мсьціслаў. Назаўсёды ўвайшла ў гісторыю «Трубякая разьня» 1654 г., пасля якой тыя

тутэйшыя жыхары, што выпадкова засталіся ў жывых, атрымалі мянушку «мсыціслаўскія недасекі». Затое цар Аляксей Міхайлавіч прысавечыў дадатковы тытул — «князь Мсыціслаўскі», род якіх распачаў сын Альгерда Вялікага князь Любевіч-Альгерд. Раслаў, як святчыць летапіс, атрымаў сваё імя ад Яраслава, брата полацкага князя Ізяслава. Пэўне, якраз у сувязі з гэтым паўсталі на Раслаўшчыне горад Ізяслаў і сяло Рагнедзіна. Пазней горад Раслаў, дарэшты разбураны, зноў закладае ўладзімер Манамах. Тут захаваўся дагэтуль два тагачасныя ўмацаванні — Сотнікава Гарадзішча і Бурцава Гара, што некалі называлася Манамахавай. Магчыма пазней наш народ адмовіўся ад славы Манамаха, якога шапкай каранаваліся Раманавы, і надаў гары сваё, нікім не накінутае імя.

На Нёмне, дзе Меншчына мяжуе з Ігуменшчынай, знаходзіцца напоўзбавітае гістарычнае мястэчка Магілёна. Гэты назоў вельмі характэрны для месца, дзе нарадзіліся Міндоўгавічы, як дынастыя. Тут у 1235 г. адбылася лютая бітва войска сына Лютаваара і бацькі Міндаўга князя Рынгольда, які паводля святчаньня Уваскрасенскага Летапісу паходзіў з полацкіх князёў. У ўсякім разе не ад Лютаваара і не ад Рынгольда пайшлі Міндаўгавічы, як дынастыя, але яны абодвы заклалі падмурак пад гэтую дынастыю. Войска Рынгольда, што складалася пераважна зь Беларусаў, перамагло пад Магілёнай моцную кааліцыю тагачасных украінскіх князёў. Тут меў месца найбольшы ў параўнанні з усім ранейшым рэванш і за Рагвалода, і за крывіду Рагнеды, і за радзіміцкую данину Алегу, і за Нямігу, і за палон Усяслава Вялікага і г. д. Дагэтуль мястэчка Магілёна, зямля ў якой перамешана з чалавечымі кашыцамі, нагадвае сучасны мягілён.

Ня Міндаўт заснаваў Наваградка, назоў якога паходзіць ад даўняга вайсковага ўмацавання-гарадзішча, што значна раней прыгавдаецца ў летапісах, як Наваградак Крывіцкі. Затое за Міндаўга гэты старажытны беларускі горад стаўся другой па часе сталіцай аб'яднанае Літвы і ўжо мянуецца Наваградак Літоўскі. Пазней назоў Наваградка зьмяняўся на Навагрудак, што ня выпадкова. Горад ляжыць у цэнтры ўзгор'я Наваградзкі Горб, якога вышэйшы пункт — Замковая Гара знаходзіцца ў самым Наваградку. Зь яе, ад велічных крушніў старога замку, маляўнічы далагляд пашыраецца вакол на дзесяткі кілямэтраў. Побач з гэтай гарой узвышаецца другая вядомая ў народзе, як Магіла Міндаўга.

Яшчэ за часы Міндаўга нарадзіўся і дагэтуль захаваўся геаграфічны назоў Шайбак Поле ў дачыненні да ўрочышча, якое знаходзіцца ў 50 кілямэтрах на паўночны захад ад Ліды. Гэта тут Міндаўг перамог татарскую гарду хана Шайбака. Затое сумны лёс пасягнуў назоў гораду Крутагор'е, што зьяўляецца светкай славы Ськірмунта, які перамог тут Татараў у 1241 г., праз восем год Міндаўга, а значыцца і нашае. Зь цягам часу заняпаўшы Крутагор'е набыло імя пераможанага і забітага пад ім хана Койдана, стаўшыся вядомым, як мястэчка Койданава, што на Меншчыне. За савецкія часы імя хана змяніла імя блізкага яму па духу шэфа чэкістых, і Койданава сталася Дзяржынскам. Аднак калі Койдан усё-ж меў гістарычнае дачыненне да Койданава, дык Паляк па нацыянальнасці Фэлікс Дзяржынскі толькі тое, што бальшавікі вырашылі ператварыць прыгранічны з Польшчай беларускі Койданаўскі раён у штучны польскі. А яшчэ магчыма да перайменавання спрычынілася і тое, што якраз апрычкі Дзяржынскага раздушылі ў крыві гораічнае тутэйшае антыбальшавіцкае паўстаньне, вядомае пад назовам Койданаўскае Незалежнае Рэспублікі, якая на чале з слаўным Паўлюком Калечыцам нейкі час праіснавала ў 1920 годзе.

Пры ўспаміне аб годным свайго бацькі Гедыміна славутом Альгердзе Вялікім, што «прислонил своё кап'е да Москвы», перш за ўсё прыгавдаецца паміж геаграфічных назоваў Альгердаў Шлях. Схэматычны накід яго пазней зрабіў Райнгольд Гайдзіштэйн. Значна пазней яго даследваў А. Сапуноў, але й сьняня можна спазнаць яго па зарослых, але прыкметных прасеках у лясох, па адхонных спусках да рэчак, па перакопах праз узгоркі, па гаціях на балатох, па вугальню ад спаленых вёсак, па знойдзеных абпалы яго шышаках і палашах. Ён ідзе ад Полацку паўз мызы Рудні, праз раку Вушач, паўз Мядзьведжака возера проста на Чортаў Мост і, прайшоўшы каля Бахонкавае Гары, губляецца паблізу сучаснага гораду Глыбокага.

Альгердавай Гарой пачало называцца таксама ўзвышша Ламіха ў Віцебску пасля таго, як Альгерд умацаваў мурамі Узгорскі замак, што на ёй знаходзіўся. Як вядома, Альгерд быў жанаты з адзінай дачкой апошняга віцебскага князя Яраслава і перабудаваў асабліва дарагу для віцязьбінаў царкву Дабравешчаньня, што захаваўся дагэтуль. У спрэчкіне мінулага стагодзьдзя губэрнатары, перайменаваўшы Альгердаву Гару ў «Ваксал Гару», шарысталі яе для пагуляняк. У сувязі з гэтым добры Беларус Н. Нікіфароўскі ў сваёй кнізе

«Старонкі з мінулага Віцебску» абураецца на тых, чые «ногі гэтак лёгка топчучь касцыякі незабытых абаронцаў віцебскае цывярдзіны». У 1882 г. уваголе палову гары скапалі, каб пабудавач «Окружной Суд», а ў 1940 г. балышавікі меліся скапаць і другую палову, каб пашыраць будынак «Областного Комитета КП(б)Б». І ўрэшце рэштаў пасьля вайны яе скапалі, каб пабудавач на ейным месцы тэатр. Маж тым здавалася, калі сцісьнеш у даланях жменьку зямлі з Альгердавае Гары, дык паміж пальцамі зацурчыць кроў нашых продкаў.

На першы пагляд калісьці горад, а цяпер вялікая вёска Лошніца, што на Барысаўшчыне, набыла свой назоў ад лосяў, якія дагэтуль ня перавяліся ў тутэйшых лясох. Прынамсі знаны Шпілеўскі ў сваім вядомым творы гэтак і растлумачвае паходжаньне ейнага назову, але зусім інакш разьвязвае гэтае пытаньне народ. Паводля паданьня, за даўнія часы праходзіў тут зь вялікім войскам праз дрымотныя лясы князь Вітаўт. Ён кудысьці сьпяшаўся, але калі яго затрымала навальніца, дык загадаў сваім драбам-пяхотнікам расьцерабіць лес і за-начавач на высокім узвышшы паблізу рэчкі. Драбы, выка-паўшы пячору, абклалі яе ўнутры скурамі і гэтакім чынам па-будавалі Вітаўту ложак. З таго часу бязыменная дагэтуль рэчка сталася Ложай, а гара зь пячорай і горад, што на ёй паўстаў — Ложніцай. І гэтае паданьне ня супярэчыць навуко-вым дадзеным, бо запраўды Лошніца паўстала ў канцы 14 стаг., калі Вітаўт праходзіў тут у паходзе зь Вільні да Вор-шы супраць Сьвідрыгайлы. Яшчэ больш пацвярджае гэтае паданьне тое, што далей на ўсход, каля вёскі Крупкі, захава-ліся сьляды старадаўняе дарогі, якую народ называе Вітаў-кай, а калодзеж паблізу вёскі Масалаі, вядомы вакол, як Ві-тавы.

Імя Вітаўта Вялікага адбілася шмат у якіх нашых геагра-фічных назовах ды гістарычных помніках. Альгердаў Шлях знаны таксама ў народзе, як Вітавы шлях, бо тут двойчы Ві-таўт прайшоў па сьледу свайго стрыечнага брата, значна яго скараціўшы. На Дзевіне ў 20 кілямэтрах ніжэй Вяліжы дагэ-туль існуюць назовы Вітава Гара і Вітавы Мост, пра якія ўпяршыню прыгадвае яшчэ Гайдэнштайн. На Лепельшчыне паблізу ад колішняга гораду, а цяпер мястэчка Варанеч, былі два Вітавы камяні. Адзін зь іх, што ляжаў на беразе возера Варанеч, меў шэсьць высечаных паглыбленьняў і ў народзе менаваўся Вітавы талеркі. Другі, які знаходзіўся на беразе ракі Вушачы, што працякае праз возера, меў таксама два вы-сечаных паглыбленьні, падобных да відэльцаў, і ў народзе

карыстаўся пашанай пад назовам Вітавы відэлькі. Паводля паданьня, на гэтых камянях палуднаваў Вітаўт. Гэтае падань-не верагоднае, бо ў 1426 г. Вітаўт запраўды штурмаваў крэ-пасць Варанеч. На Беларусі вядомыя таксама дагэтуль Віта-вы гаці, Вітавы броды, Вітавы лазыні і г. д. Дарэчы адзін рас-сейскі дасьледнік гіранічна заўважыў, што недзе на Вялей-шчыне вельмі блягі мост праз бадай высохлую рэчку Бела-русы шануюць і называюць Вітавым. Гэтае перш за ўсё свет-чыць аб тым, які глыбокі і добры след спакінуў у народнай памяці Вітаўт. Гэтае, падругое, таксама светчыць толькі аб тым, што народ, які за часы Вітаўта будаваў празь вялікія рэкі вузгорныя масты, за часы Раманавых пачаў перакідаць праз рэчкі кладкі. А ўваголе трапна значыць наш паэта пра Беларусь:

І колькі Вітавых Маріл
І замкаў каралевы Боны.

Асабліва ненавісны для Расейцаў дагэтуль кароль Сьцяпан Баторы, за часы якога Масква ладзе вычула тля воўчых клы-кі, што зьяўляліся ягоным асабістым гэрбам, спакінуў на мапе Беларусі Батораву Гару. Вельмі характэрна, што яна, атуле-ная магутнымі дубамі, узвышаецца над падуладнай зубрам Беларускай пушчай. Аднак, што датычыць надзвычай маляў-нічага возера Баторын, дык яно пад гэтакім назовам прыгадва-ецца яшчэ за Гедымінавічаў. У цэнтры іншае нашае пушчы — Аўгустоўскае ляжыць паміж двума вазёрамі горад Аўгустоў. Паводля архэалёгічных дасьледаваньняў, тут яшчэ за часы Дрыгвічоў знаходзілася значнае селішча. назоў якога да на-шага часу не дайшоў. Значна пазьней на парослым пушчай попелішчы ў 1560 г. знаны кароль Жыгімонт Аўгуст — сын каралевы Боны і муж Барбары Радзівіл заснаваў горад, накі-нуўшы яму сваё імя.

Вялікая Паўночная вайна, што акрамя мноства курганоў спакінула сьлед і ў геаграфіі Беларусі, зьяўлялася працігам Лівонскіх войнаў. Аднак за дзвесьці год істотна зьмяніліся адносны Рэчы Паспалітае Польскае да Беларусі і наадварот. Таму, калі ў часе Лівонскіх войнаў Літва-Беларусь сталася фронтам, што, абараняючы сябе ад расейкага імперыялізму, абараняў тым самым і ўласьціва Польшчу, дык у часе Паў-ночнае вайны яна сталася арэнай для змаганьня двух імпе-рыялістых — Расейцаў і Швэдаў, — зь якіх кажны меў свайго

кандыдата на хісткі трон польскага караля. Нашая гістарычная прыказка:

Стуль Маскалі, а стуль Швады,
Дзе падзецца з такой бяды?!

— сьветчыць ня столькі аб падбітасьці нашага народу, як дзяржаўнага, колькі аб заняпадзе Польшчы, якая ў сувязі з ігнарацыяй Літвы згубіла ролю вялікае дзяржавы. Затое, што Літоўскі Канцлер Карл-Станіслаў Радзівіл урачыста сустрэў у сваіх Карэлічах Пятра Першага і ўсяляк падтрымліваў яго нага кандыдата Аўгуста Другога, пазней Швэды зусім спустошылі Нясвіж, Мір і Карэлічы. Затое, што віцэбляне дасла-лі Карлу XII вялікую для таго часу суму ў 7 тысяч талераў і падтрымлівалі яго нага кандыдата Станіслава Ляшчынскага, Пётр Першы цалкам спаліў Віцебск. Той-жа лёс і з тае-ж прычыны пасягнуў Магілёў. Гарматы Старога Быхава, што супрацьставіліся Пятру Першаму, былі сасланыя ў Кіеў, які раней падпаў пад уладу Масквы. Дагэтуль даліна Дняпра паміж Магілёвам і Буйніцкім манастыром называецца Карлавай Далінай, паблізу ад якое знаходзіцца ўрочышча вядомае да нашых дзён, як Швэдава Зьмена. З другога боку ўрочышча пад Крычавам займела назой — Пятроў Луг, захаваліся таксама да сучаснасьці Вал Пятра Першага ў Копысі, акопы ў Воршы і г. д. А можа найбольш цікава тое, што ўрочышча паблізу ракі Дзебры, дзе затрымаўся байдак Пятра Першага, мела тады і дагэтуль захавала надзвычай характэрны для захопніка назой — Грабеж.

Усё-ж ні Рурывавічы, ні Раманавы бадай не знайшлі адбітку на мапе Беларусі. Запраўды, прыгадайце ў Расеі — Пецярбург, Пятразаводск, Пеціяроф, Кацярінбург, і гэтак скрозь аж да Аляксейскага Равеліна і Аляксандраўскага Цэнтрала. Украіна займела тады — Кацярынаслаў, Елізаветград, Мікалаеў; Каўказ — Кацярынадар і г. д. На Беларусі вылучэннем хіба зьяўляецца вялікае сяло Аляксейскае на Невельшчыне. У 18 стаг. адзін з улюбенцаў Кацярэны Другое, абураны паўстаньнем тутэйшых пандырных баяраў, надаў гэтаму сялу вульгарную мянушку. У часе Першае Сусветнае вайны яго, паводля адмысловага царскага рэскрыпту, перайменавалі ў гонар царэвіча Аляксея. Аднак бязумоўна ня ў гонар царэвіча Аляксея, закатаванага сваім бацькам Пятром Першым, а ў імя апошняга царэвіча Расейскае імперыі.

Не паддаюцца ўліку ўсе геаграфічныя назвы на Беларусі, што паходзяць ад даўняга вайсковага ўмацаваньня-гарадзішчаў. Перш за ўсё іхнія нязьлічоная колькасць сьветчыць аб сталым змаганьні нашага народу з чужацкімі захопнікамі. На першы пагляд сучасніка ўзвышша на высьпе ці на паўвысьпе возера, або паміж рэкамі і рэчкамі, з насыпанымі вакол валамі ці выкапанымі акапамі і абгароджанаме (адсюль — гарадзішча) драўлянымі сьценамі, магчыма здаецца сціплым. Аднак ня трэба ніколі губляць пачуцьця гістарычнае перспэктывы да часу аддаленага ад нас на шмат стагодзьдзяў, бо навет на вачох нашага пакаленьня закутыя ў жалезабетон лініі Зігфрыда і Мажыно сталіся сціплым і параўнаньні з атамавой бомбай. Не забывальна таксама тое, што ўзброены прашчой Давід забіў Галяіфа. Дарэчы характэрна, што гэтая біблійная падзея адбылася ў гэрбе гораду Невелю. І пры ўспаміне аб гарадзішчах прыгадваецца слаўны меч нашых стахроць слаўных продкаў, які ўшанаваў узвышэнец Уладзімер Жылка:

Абцёр пабожна йржу часу благаго,
І заблішчэў старых стагодзьдзяў сон,
І напіс на клінку, нібы закон, —
«Да рэшты бой!» зірнуў загадам строга.

На высокім правым беразе Нёману, дзе ўцякае ў яго рэчка Гараднічанка, разьлёгся з даўен даўна копішні Горадзен, які Расейцы зьмянілі ў Гродно, а для нас ён заўсёды Горадні. Не Казімір Ягелёнчык і не Сьцяпан Баторы, што любілі гэты горад, заснавалі яго, а Дрыгвічы. І не Стары Замак Сасаў, і ня Новы Замак, дзе ў часе агоніі «Шкумачыцкае імперыі» — Рэчы Паспалітае Польскае адбыўся «Нямы Сойм» цікавіць нас тут. Нас расчульваюць рэшткі Ніжняе Замкавае царквы, пабудаванае ў пачатку 12 стаг. на падмурку яшчэ старэйшае царквы, у якім знойдзены паганскія аўтарныя камені. Нас расчульваюць крушні Барысаглебскае, або Калажанскае царквы, што на Калажанскай Гары і пабудаваная ў 1064 г. Характэрна асьветчаныя сучасных расейскіх дасьледнікаў Вароніна і Крамера, якія, наўсуперак афіцыйнай большавіцкай лініі, шчыра зазначылі: «Помнікі Горадні з 12 стаг. нагэтулькі сваеасаблівыя ў сваіх будаўнічых нормах і ў сваёй багатай шматкаляровасці вонкавага ўпрыгожваньня, што падобную шматкаляровасць расейская архітэктура мела толькі ў 16—17 стагодзьдзях».

На Віцебшчыне там, дзе ў прытоку Вобалі ў рэчку Гаражанку ўцякае рэчка Няшчэрда, знаходзіцца маленькі павято-

вы Гарадок. На правым беразе Гаражанкі, у гарадзкім садзе Ліпках захаваліся сьляды даўняшняга ўмацаваньня — акопы, што абмяжоўваюць сабой чатырохкутовую пляцоўку. Насупраць на левым беразе можна заўважыць рэшткі замкавага каменнага, нібы крывавага муру, і пад ім унізе крыніцу з чыстай, як сьляза, крышталнай вадою, якую наш народ паважае за сьвятую. Расейскі навуковец Арыбашэў у сваім «Повестовании о России» прыпушчае, што гэта і ёсьць той самы Гарадец, які зьяўляўся ўдзёлам полацкага князя Уладара Глебавіча, аднак ня ў стане чым-небудзь сваё прыпушчэньне пацвердзіць. Ужо невядома, хто і калі заснаваў, як хто і калі разбурыў гарадзішча і замак, але адно не падлягае сумлеву, што тут пралёлася шмат беларускае крыві. Б'е з-пад крывавага муру сьвятая крыніца. Плача па сваіх сынох Беларусь.

На ахутанай паданьнямі Віцебшчыне, у трох кілямэтрах ад мястэчка Янавічы каля ўзвышша, на якім калісьці было гарадзішча, ёсьць вёска Гарадок. Паводля паданьня, запісанага яшчэ няўтомным Н. Нікіфароўскім, а пазьней пачутага ў Гарадку аўтарам гэтых радкоў, пасярод гарадзішча за даўняе часы стаяла царква, што разам зь сьвятаром і ўсімі паравіянамі правалілася пад зямлю. Гэтае сталася ў часе Божжае Службы з просьбай аб ратаваньні ад татарскае навалы. Шмат разоў чулі тут некаторыя з-пад зямлі і трызвон і царкоўныя сьпевы, хаця час Божжае Службы ў падзямельнай царкве і ў ваколільных сёлах супадае цяпер толькі на Вялікдзень. Аднойчы падзямельная царква паднялася зусім да паверхні і пад ейны ўрачысты трызвон, што чуўся далёка вакол, зьявіўся з-пад зямлі шпіль з крыжам, але, калі вяскоўцы рынуліся з рыдлёўкамі, каб адкапаць яе, дык яна яшчэ глыбей правалілася пад зямлю. Мне не давялося пачуць на тым узвышшы падзямельнага звону. Аднак разам з тамтэйшымі вяскоўцамі і створаным імі паданьнем глыбака веру, што ніколі не парасьце ні лесам, ні хмызняком тое старое гарадзішча, бо прыйдзе час і назаўсёды выйдзе навокі падзямельная царква.

Паміж іншымі нязьлічонымі Гораднямі, Гарадзішчамі, Гарадкамі і Гарадзямі варта прыгадаць два суседнія Гарадкі на Меншчыне, зь якіх адзін Гарадок Саламярэцкі, што адзначаны ў летапісу пад 1161 г., ляжыць на рацэ Вячы, а другі ня менш старадаўны Гарадок Астравыцкі на рацэ Усьвяжы. Заслугоўвае ўвагі колішні прыгарад Турава Давід-Гарадок, што ляжыць на выспах ракі Гарыні. Ягоны нazoў паходзіць ад князя Тура, які пасля хрышчэньня атрымаў імя Давід. Нельга ня прыгадаць таксама пра найбольш заходні з усіх нашых Га-

радоў — мястэчка Гарадок на Беласточчыне. Горадзен на Пружаншчыне, прыгожае мястэчка Гарадзішча на Наваградчыне, паблізу ад якога знаходзіцца высокая ўзвышша з валамі і вёска з характэрным назовам — Аконы. Нарэшце нельга амінуць старадаўны горад, а цяпер мястэчка Горадню на Піншчыне. Помніце, як паводля «Слова аб палку Ігаравым» адбілася сьмерць князя Ізяслава Васількавіча на гэтай самай гістарычнай Гарадні?

«Засмуцілася вясёласць,
Песьні замаўкаюць
І жалобна, сумна трубы
У Гарадні граюць»

На Магілёўшчыне, на паўвысьпе возера Галабай, ёсьць старае мястэчка Мікуліна Гарадзішча. Здаўна і за часы Літвы, і за часы Рэчы Паспалітае, яно зьяўлялася апошнім зборным пунктам для паасобных аддзелаў войска, якое адгэтуль рушылася далей на Маскву. Па сярэдзіне мястэчка захавалася вялікая яма. Паводля народнага паданьня, тут калісьці на Вялікдзень правалілася царква і мікулінцы не закапваюць гэтай ямы, зь якой некаторыя чулі трызвон.

На Сеньненшчыне паблізу ад мястэчка Талачын і вельмі прыгожае рэчкі Усьвйж Бук знаходзіцца старажытная вёска Высокі Гарадзец. Тут у 1901 г. нарадзіўся выдатны беларускі пісьменьнік Міхась Зарэцкі. У 1936 г. НКВД расстраляла яго, але, як характэрна, што імяна ў Высокім Гарадцы ён узгадаваўся. На ўскраіне гэтае вёскі адвеську ляжаў валун, вядомы ў народзе пад назовам — Сыцяпан, або Кравец. Калісьці — расказвалі дзяды — Сыцяпан валодаў цудоўнай сілай. Досыць было толькі ўвечары прынесці да яго скроеную тканіну і папрасіць:

— Сыцяпан, пашый мне жупан?

— як раніцай на паверхні камяню ляжала вопратка. Доўгі час Сыцяпан абшываў тутэйшых сялянаў, атрымаўшы ад іх яшчэ нazoў — Кравец, аж пакуль аднойчы адна недарэчная жанчына адважылася пажартаваць зь яго. Яна прынесла абшыв скроеную тканіну і загадала:

— Сыцяпан, пашый мне ні тое ні сё!

Назаўтра яна пабачыла, што ейная просьба паслухмяна выкананая, і рукавы вопраткі прышытыя ня там, дзе трэба. Ад-

нак пасяля гэтага абражаны Сьцяпан назаўсёды кінуў шыць. У 90-х гадох мінулага стагоддзя вядомы навуковец А. Раманаў нечакана знайшоў на гэтым камяні пад мохам крыж зь літарамі і пераканаўся, што гэта адзін з Барысавых камянёў. Калі ў 1939 г. аўтару гэтых радкоў давялося наведаць Высокі Гарадзец, дык ён з жалем даведаўся, што 14 ліпеня 1934 г. балышавікі падарвалі гэты гістарычны камень. Не забывайма ніколі ні пра стрэл, што забіў нашага выдатнага пісьменьніка, ні пра выбух, што знішчыў напую нацыянальную сьвятыню.

На ўскраіне Полацку знаходзіцца невялікае, але глыбокае Валоўе возера. Паводля аднаго з паданняў, яго калісьці з усіх бакоў абкружаў горад, і гэта магчыма адпавядае праўдзе, бо ў 16 стаг. у Полацку налічвалася больш за 100 тыс. жыхароў. Назоў возера, таксама паводля падання, паходзіць ад вялізнага белага вала, які ў часе моцных навальніцаў, невядома скуль зьявіўшыся, адганяў ад возера ўсіх, хто хацеў да яго падыйсці. І гэтае паданьне не пазбаўленае сэнсу. Як сьветчыць летапіс, на беразе Валоўяга возера, у сьвятым гаю, было за даўнія часы мольбішча Пяруну. У народнай памяці гэтая быліца не захавалася, але затое ў паданні зьявіўся вол, як вартунык сьвятыні. Аднак да назову Валоўяга возера спрычыніўся ня вол, а вал, накапаны на ягоным беразе яшчэ за часы Ізяславічаў, што абараняў Полацак ад Ноўгараду. Тут у 1562 г. Іван Грозны, вынішчыўшы перад гэтым напалову полацкіх Беларусаў, уласнаручна тапіў Жыдоў, тут у 1812 г. адбыліся дзьве лютыя бітвы. У часе першае, у жніўні, маршал Напалеона Удыно атрымаў сваю 27-ую па ліку рану і яго зьмяніў маршал Сен-Сір. У часе другога ў кастрычніку на самым валу быў ранены Сен-Сір.

На Берасьцейшчыне, на рацэ Ласьне знаходзіцца вялікае мястэчка Камянец Літоўскі. Тут, як і ў суседніх Берасьці Літоўскім ды Высокім Літоўскім, ніколі ня жылі Летувісы, а назоў іх тлумачыцца тым, што нашая Бацькаўшчына Літва падкрэсьліла на сваім прыграніччы прыналежнасьць гэтых гарадоў да яе. Назоў Камянец мястэчка набыло ад пабудаванага ў ім у канцы 13 стаг. вайсковага ўмацаваньня — каменнае белае вежы, якую наш народ называе стаўпом. Маючы ў вышыню 17 сажынаў, у вакужыну — 16, зубасты верх і амбразуры, яна ўзвышаецца над ракой, за якой распаўнаецца Белаўская пушча. Абкружаная яна таксама глыбокім ровам, які ў часе небясьпекі хутка напаўняўся вадой. Яе не амінуў слаўны Власт, зазначыўшы ў сваім творы з адпаведным назовам «Векавечная мяжа»:

«А вежа, якую будаваў тады Радар, і дагэтуль стаіць у мясцовасьці Камянцом званай».

Ад беларускіх геаграфічных назоваў, да паходжаньня якіх спрычыніліся нашыя плямёны, Ізяславічы, Міндоўгавічы, Гедзімінавічы, Сьцяпан Баторы, Жыгімонт Аўгуст, Паўночная вайна, старадаўнія вайсковыя ўмацаваньні, пераходжу цяпер да тых назоваў гістарычнага паходжаньня, што стаяць паза кагэдзе адзначаным распарадкам. І зноў магілы і кроў.

Шырока разьлігся па абодвух берагах Дняпра і рэчкі Дубравенкі стары Магілёў. Ягонае паходжаньне знайшло раней прыгаданы добры адбітак у паэме Янкі Купалы і ня менш прыгожа адбіўся ён у «Летапісцу» Максіма Багдановіча:

«Ён пільна летапіс чацьверты піша год
І сьпісвае ўсё ад слова і да слова
З даўнейшых граматак пра долю Магілёва».

Паводля падання, тут жылі калісьці ў непразных лясох атамыні Магіла, Манька і Гвозд. Яны затрымлівалі князёўскія ды купецкія стругі, што шлі па Дняпру з тутэйшай да нінай і заморскімі таварамі. Народ з цяплінёй прыгадвае іх, як нашых Робін Гудаў, што заўсёды дзялілі свой здабытак зь сялянскай ды мяшчанскай галечай. І таму гораду, што наўстаў на іхніх магілках, яны з пашанай надалі імя Магілёў, а прадмесьце ягонае дагэтуль вядомае, як Гваздоўка. Але гэтае паданьне ўсё-ж ня зусім супадае з навуковымі дадзенымі. У самым горадзе архэалёгі раскапалі вялікую стаянку чалавека каменнага веку з мноствам крамэннае зброі. Чалавек на досьвітках гісторыі пабудоваў гарадзішча на беразе Дубравенкі, што часткова захавалася да нашых дзён. Там, дзе Дубравенка ўцякае ў Дняпро, яшчэ ў канцы мінулага стагоддзя былі курганы, у якіх знайшлі ўсе рэчы, адзначаныя для пажавальнага абраду нашых продкаў. У 16 стаг. былі тут накапаныя тры вялікія валы, ад якіх і Гарадзкі парк, што ўзьнікнуў пазьней, ведамы пад назовам — Вал. За авалоданьне гэтымі вайсковымі ўмацаваньнямі не аднойчы адбываліся крываваыя бітвы, а ў выснаве іх шмат вялікіх і малых магілаў, ад якіх і паходзіць назоў нашага Магілёва. Не дарма сьвятар Аляксей Мсьціславец у слаўтай Баркулабўскай Хроніцы за 1580 г. адзначае:

«Москву от Могилева отперли, побили, отогнали. Страшно было труп московского гледети, реку Днепр сильным трупом язвища загордили, из колько недель днепровое рыбы не ядали и воды не пивали, для великого гніюу трупу московского».

Як сьветчаць польскія гісторыкі, вядомы кіеўскі князь Яраслаў Мудры, адціснуўшы ў часе паходу Яцвягаў, заснаваў у 1044 г. на іхняй зямлі горад Курганы. Крыху пазней Кіаўлянаў адсюль зноў выпіснুলі Яцвягі, потым Яцвягаў Беларусы, а горад Курганы набылі невядомы па сваіму паходжанню назоў — Трокі. Гэты горад, што зьяўляўся цывільныя Літвы ў змаганні з Крыжакамі і ейнай другой па часу сталіцай, стаўся адным з найдаражэйшых для Беларусяў гарадоў. Ланцуг вакольных маляўнічых вазёраў — Лука, Бярнардыйскае, Галва, Татарскае, Акніяны і іншыя, што ўжо самыя па сабе зьяўляліся пераходнай для захопнікаў, набылі яшчэ большую вайсковую вартасць, калі на горнай высце возера Галвы паўстаў злучаны з берагам таемным падземным лёхам магутны замак, які па сваіх архітэктурных рысах нагадываў нідэрляндзка-францускія замкі. Ён званы пад назовам — Замак Гедыміна, а часам — Замак Кейстута. Тут нарадзіўся і памёр Вітаўт Вялікі. У самых Троках яшчэ ягоная жонка Ульяна Гальшанская пабудавала Юр'еўскую царкву, а Вітаўт ахвяраваў у яе падараваны яму візантыйскім імператарам Мануілам Другім абраз, што потым стаўся шырока слынным, як чудатворны абраз Троцкае Божае Маці. Пазней на месцы гэтае праслаўнае царквы паўстаў фарны касцёл, у якім і перахоўваўся чудатворны абраз. Вакол Трокаў наш народ стварыў шмат паданняў. Самае возера Галва, паводля аднаго падання, патрабуе штогод ад людзей даніну і навет потым ня выкідвае на бераг сваей ахвяры. Гэтым яно між іншым розніцца ад возера Нарач, што за галодныя гады выкідвала на бераг шмат рыбы. Ад крушняў замку, якія вакол амыае Галва, як сьцьвярджае іншае паданне, часам чуюцца перадсьмяротныя крыкі Крыжакаў. Тут некаторыя бачылі за нашыя часы і Кейстута, і Гедыміна, і Альгерда, і Вітаўта. І крушні гэтыя, парослыя шыпшынай, для нас Беларусяў ня менш даражэйшыя, чым для Немцаў крушні замкаў Барбаросы.

На Піншчыне ёсць вялікае сяло Стахаў, што ляжыць на рэчцы Прыпяткі, прытокі Прыпяці. На першы пагляд ягоны назоў паходзіць ад імя, але гэтае прыпушчэнне адпадае, бо

сяло ўжо на мапах 12 стаг. уваходзіла, як горад Стахаў у склад Тураўскае зямлі. Таму больш адпаведным праўдзе здаецца наступнае паданне. Паводля яго, за даўнія часы эмігрант з Усходу князь Карачэўскі на чале нязначнага аддзелу знішчыў сотню Полаўцаў, што трапілі ў Піншчыну. У падзяку князь атрымаў у вечнае і патамнае валоданне ня толькі поле бітвы, але й гэтулькі зямлі вакол яго, дзе чуўся гук паліўнічага ражка з поля. Ад гэтых ста Полаўцаў і назоў Стахаў, селішча, што пазней паўстала на полі зацятае бітвы.

На паўночнай Віцебшчыне праягало ад Невялю да Себязу ўзгор'е — Райскія Горы, якія зьяўляюцца вадападзелам паміж Дзвіной і Вялікай. У гэтых Райскіх Горах найбольшую вядомасць мае Багатыр Гара, што знаходзіцца паблізу мястэчка Расоны. На гэтай гары, паводля народнага падання, за даўнія часы жыла жанчына вялізарнага росту і гэткай-жа сілы. Ваду на сваю гару яна насіла за 10 вёрст з возера Нянчэрыды адразу па два цэбры, зь якіх у кажны ўлазіла 15 сідэў, або 30 вёдраў, а каромыслам ёй паслужыўся — дубовы калодзежны вочап. Аднойчы яе затрымалі Татары і запыталіся:

— Як бліжэй патрапіць да Полацку?

Жанчына адказала, што ніколі й ня чула пра гэтку горад, а між тым зь ейнае гары ў яснае надвор'е сьвяцілася белай плямай над лясамі за дзесяткі вёрстаў Святая Сафія. Раззлаваны Татары рынуліся на жанчыну. Яна сваім каромыслам бадай што ўсіх іх перабіла, але-ж адна з татарскіх стрэлаў трапіла ёй проста ў сэрца. Яе пахавалі на ейнай гары, што з таго часу атрымала адмысловы назоў Багатыр Гара і таксама тады з атракінутых ёю цэбраў пацклка рэчка Багатырка, што бязупынку цячэ дагэтуль.

На Случчыне ў старадаўным мястэчку Клецку, што на рацэ Ушчы, знаходзіцца возера Красны Стаў. У 1503 г. Татары знішчылі дарэшты тагачасны горад Клецак і паланілі ўсіх ягоных жыхароў, што толькі засталіся пасля бітвы ў жывых. Аднак праз тры гады Татары тут-жа займелі знішчальную паражку, і пераможцы, акрамя багатае здабычы, вызвалілі яшчэ 40 тысяч нявольнікаў. Татарскіх трупаў было гэтулькі, што яны загіцлі сабой тутэйшае возера і яно бязьменнае дагэтуль атрымала ад народу назоў — Красны Стаў.

На Радані, на рэчцы з характэрным назовам — Гародня знаходзіцца мястэчка Татарск. Паводля падання, тут неаднакроць адбываліся бітвы з Татарамі, аб чым сьветчаць і шмат-

лікія курганы, што атуляюць сабой сучасны Татарскі. Тыя курганы, безь якіх нельга ўявіць сабе тыповы беларускі ляндышафт, тыя самыя курганы, аб якіх сказаў наш пісьменьнік:

«Ад Белавежы да Дзьвіны
Адзін за адным пайшлі курганы».

У нашым фальклёры кроў заўсёды мае эпітэт — рудая, красная, але ня чырвоная, што пашыралася і на геаграфічныя назовы. Гэтак на Віцебшчыне паблізу павятовага Гарадка цячэ ручай Красінец, які набыў свой назоў пасля зацятых бітваў, што адбываліся на ягоных берагах у часе Лівонскіх войнаў. За тыя-ж часы найбольшая каменная вежа Верхняга замку ў Полацку набыла назоў Краснае. У тым-жа Полацку, паблізу валу Ніжняга Замку, мост праз Палату называецца Красным. У 1812 г. на гэтым масту і вакол яго адбылася бітва ратнікаў расейскага генэрала Вітгенштэйна з жаўнерамі Сен-Сіра. Сама Палата, у які ўжо раз парудзела ад крыві, а мост празь яе стаўся Красным.

Акрамя прыгаданага раней мястэчка Магільна на Ігуменшчыне, ёсць у нас яшчэ мястэчка Магільна на Віцебшчыне паблізу возера Сьвібла. Ёйны назоў паходзіць ад шматлікіх курганоў і паганскіх могільнікаў. На тэй-жа Віцебшчыне ў Віцебска-Невяльскай Градзе ёсць гара — Магіла Буды. Некаторыя навукоўцы прыпушчаюць, што ў назове гары адбіўся легендарны народ будыны, аб якіх прыгадаў яшчэ Гэрадат. Аднак паводля народнага паданьня тут пахаваны старажытны крывіцкі правадыр Буда. Паводля іншага больш праявічнага паданьня, зь яе часам зьяжджае белая буда, запрэжаная тройкай добрых таксама белых коняў. Дарэчы ў нашых паданьнях гэтулькі коняў, што адразу прыгадваецца наш дзяржаўны герб «Пагоня». З бадай суседняй з Магілай Буды гары Галубец, што паблізу вёскі Галубцоўская, часам зьяжджае, як сьцьвяджжаюць сяляне, сівы, як голуб, дзед на белых кані і зьнікае, калі хто паспрабуе да яго наблізіцца. А часам з гары зьбягае пара таксама белых коняў. Ёны нагэтулькі вялізарныя, што ад іхніх падковаў дрыжаць і Магіла Буды і Галубец ды пачынаюць хваляцца бліжэйшыя вазёры Лосьвіда і Дубакрай.

Усё-ж бадай мітычныя атаманы Магіла, Машэка і Гвозд, аб якіх нам паялі маткі яшчэ ў калыханках, бліжэй да паўстаньня Магілёва, чым створаная яшчэ мечнікамі і апяваная прыбалтыцкімі Немцамі Разалія да паўстаньня замку Розітэн,

як перайменавалі гэтыя захопнікі нашу Рэжыцу. Латышы, ідучы нямецкім сьледам, зыначылі Рэжыцу на Рэзэкі. Гэты назоў таксама чужы, штучны і незразумелы для Беларусаў, што адведку і дагэтуль складаюць большасць насельніцтва і ў Рэжыцы і ў ейнае ваколічнасьці. Між тым ранейшы назоў Рэжыцы, на месцы старога гарадзішча якое Немцы пабудавалі замак Розітэн — Рэзіца, а яшчэ больш даўны — Разыня. Прыгадаўшы з нашае гісторыі і «Трубыцкую Разыню» ў Мсьціслаўлі, прыгадаўшы таксама калісьці Радніцкую, а пасля 1611 г. Разыніцкую вуліцу ў Смаленску, можна зрабіць толькі адзін выснаў, што назоў Рэжыцы паходзіць ад бязьлітасных бітваў вакол яе Славянаў зь Немцамі. Аднак і тады, калі горад называўся Розітэн, як і цяпер, калі ён называецца Рэзэкі, цячэ празь яго рэчка зь гістарычна аднаведным яму назовам — Рэжыца.

Не заўсёды народнае паданьне супадае зь гістарычнай прадай. Аднак яшчэ больш адыходзіць ад яе радаводныя сьпісы магнатаў. Доказам і першага і другога зьяўляюцца назовы мястэчка Дукоры на Ігуменшчыне і вёскі Басолі, што на рацэ Вобшы ў Вокаўскім Лесе. Паводля генэалёгічнага дрэва магнатаў Ашторпаў, яны самыя паходзяць ад швэдзкіх каралёў, а іхнюю рэзыдэнцыю — Дукоры нібы заснаваў рымскі легіянер Дук. Не падлягае сумлеву, што Дукора ніколі не належала да Рыму, затое вядома, што спачатку яна мянавалася Дуксора (ад лац. дух — князь) і зьяўлялася асабістай маёмасьцю вялікага князя Літвы. Потым Дукора, як той паўгрош каронны, пачала пераходзіць з рук у рукі і нарэшце гаспадаром яе стаўся Францішак Ашторп — сын жаўнера дээртыра з швэдзкае арміі Карла XII. Жадаючы зацьміць усіх тытулаваных магнатаў сваім жыццём, Ашторпы пабудавалі тут вялізарны палац, пры якім была добрая, слынная на ўсю Польшчу аркестра і цырк, прычым і музыкі і цыркачы складаліся вылучна з прыгоннікаў. Няма таму нічога дзіўнага, што Лявон Ашторп навет патрапіў у мастацкую літаратуру. Калі ў 1851 г. ён ехаў зь Менску ў Дукору, дык мост празь Сьвіслач каля вёскі Пяскі ня вытрымаў цяжару ягонае карэты, якую цягнула дзесяць коняў, і праваліўся. Больш чым напалову мэталёвая карэта адразу пайшла на дно, а зь ёю і Ашторп. Ягоная пайгібель знайшла адпаведны адбітак у эпіграме тагачаснага польскага паэты Ігната Легатовіча, якое вольны пераклад наступны:

«Сьмерць Аштарпа ў Дукоры зробіць зьмену значную:
Паны піль кінучь, мужыкі есць пачнуць».

Паводля паданьня, пачатак вёскі Басолі паклалі яшчэ ў часе Лівонскіх войнаў босыя, або абосыя, як тут кажуць, уцекачы з-пад Віцебску. Запраўды ў той час тут у дрымотнай пушчы паўстала шмат новых вёсак, але ўсё-ж вёска Басолі упяршыню прыгадваецца ў «Рэвізкіх Сказках» толькі на пачатку мінулага стагодзьдзя. Аднак адразу яна набывае шырокую вядомасьць з тае прычыны, што ейныя жыхары рабілі рознае музычнае начыньне — цымбалы, леры, жалейкі, дуды, іскрыпкі і басэтлі, або басолі, як іх скрозь называюць у Надзьвінні. І калі суседзі басольцаў, каб падзарабіць на хлеб, ішлі на плытох да Рыгі, дык яны разыходзіліся далёка ўва ўсе бакі, як тыя нашыя вандруўныя музыкі, у сувязі зь якімі яшчэ «Максім Книжнік» у сваім «Апокрыфе» зазначаў: «Жыва яшчэ душа ў народзе гэтым». І нарэшце ў самай вёсцы Басолі аўтару гэтых радкоў пашанцавала запісаць песню, што пацвярджае паходжаньне ейнага назову і пачатак якое помніцца дагэтуль:

«Ні да хлеба, ні да солі,
Калі граюць на басолі».

Дзяржаўныя межы, як і ў часы незалежнасьці нашае краіны, гэтак і ў часы ейнае залежнасьці, бадай ніколі ня супадалі з этнаграфічнымі межамі беларускага народу. Яны, як і межы ваяводтваў, губэрняў, вобласцяў, зьяўляліся штучнымі. У гэтым сэнсе няма істотнае розьніцы, калі параўняць мяжу, што сталася гэткай паводля Андрусаўскага часовага замірэння 1667 г., зь мяжой Рускае мірнае ўмовы 1920 г., або зь межамі сучаснае БССР. Тым ня менш гэтыя межы, якія асабліва на ўсходзе нагадывалі франты, уплылі на геаграфічныя назовы. Паказальна, што ў самым цэнтры нашае краіны, на Меншчыне, знаходзіцца мястэчка Рубяжэвічы, якое калісьці зьяўлялася прыгранічным для Літвы. Яно перайшло некалі, як пасаг ад Радзівілаў да Вітгенштэйнаў, пасля для тутэйшае царквы цар Аляксандар Другі ахвяраваў ікону — усё гэтае не заслугоўвае нашае ўвагі. Затое прыгадваецца, што якраз у Рубяжэвічах наш выдатны нашанівец Андрэй Зязюля, маючы на ўвазе тутэйшыя рэчкі Сулу і Перакуль, напісаў:

«Дык чаго-ж ты Сула
Так булькочаш, шуміш
І сьпяшыш, як страла
Із пад'ёмістых выш?
Ці ня бруй Перакуль
Закруціў галаву...»

— і далей —

«Пачакай, не ўцякай,
Агляніся сюды,
Дзе так многа бяды...
Дзе гарэ брат ратай».

Трэба прыгадаць таксама вёску Кардон у 20 кілямэтрах на паўднёвы захад ад Вяліжы, у назове якой адбілася дзяржаўная мяжа ў пачатку 16 стаг. Літвы і Маскоўшчыны. Потым згодна зь мірнай умовай 1582 г. гэтая мяжа пасунулася на ўсход і ад яе атрымала свой назоў рака Мяжа, што ў 25 кілямэтрах на паўночны ўсход ад Вяліжы ўцякае ў Дзьвіну, і на якой Віцебскі ваявода Пац пабудоваў прыгранічную крэпасць. Дарэчы трэба зазначыць, што нямецкі Рэйн, назоў якога паўстаў яшчэ тады, калі ён зьяўляўся граніцай паміж германскімі плямёнамі падуладнымі Рыму і вольнымі Саксамі, у літаральным перакладзе на нашу мову азначае — Мяжу. Гэта значыцца, што для нямецкага вуха гімні «Варта на Райне» тое самае, што «Варта на Мяжы». У Мяжу ўцякае ручай, які неаднакроць прыгадваецца ў розных летапісах і таксама мае адпаведны назоў — Рубеж. Яшчэ Н. Нікіфароўскі зазначаў, што вяліскія Беларусы называюць бэльскіх і парэцкіх зарубежніцамі, а тыя іх — Літвінамі. І на захад ад ракі Мяжы і далёка на ўсход ад яе адвекі і дагэтуль жывуць Беларусы. Паказальна, што якраз у смаленскіх Беларусуаў запісаў В. Дабравольскі прыказку, якую пазьней меў мужнасьць працытаваць у сваім правапісе Язэп Лёсік:

— Тату, тату, лезе чорт у хату.
— Дарма, сынку, абы не маскаль.

Канчаючы разьдзел нашых геаграфічных назоваў гістарычнага паходжання, хочацца прыгадаць возера Князь, або Жыд, што на Мазыршчыне. Вальшавікі, угледзіўшы ў гэтым

назове контррэвалюцыю, надалі возеру недарэчны назоў — Чырвонае. Між тым стары назоў і ня сьветчыў на карысьць князёў і не зьяўляўся антысэміцкім. Паводля народнага паданьня, што дагэтуль перахавалася ў ваколічных вёсках, возера належыла калісьці князем Алелькавічам-Слуцкім. Адзін з гэтых князёў зьненавідзеў роднага брата і пасадзіў яго ў замак, адмыслова для гэтае мэты пабудаваны пасярэдзіне возера. Вялізарная паводка разбурыла гэты замак, пахаваўшы пад ягонымі крушэнямі зьняволенага князя. Адсюль і паходзіць першы назоў — Князь. Паводля другога паданьня, адзін з князёў Радзівілаў у другой палове 17 стаг. пасадзіў тут у замак сваю палюбоўніцу Жыдоўку, якую потым пасягнуў лёс князя зь першага паданьня. Адсюль — Жыд. Запраўды, пасярэдзіне возера над вадой ёсьць рэшткі паляў і падмуркі нейкае вялізнае камяніцы. Паводля трэйцяга паданьня, другі назоў багатага на рыбу возера паходзіць таму, што ў ім пераважна вядзецца гэтак званая кашэрная рыба, якая паводля рэлігійных прадпісаньняў ужывалася Жыдамі: шчупакі, акуні і аджэры. З гэтых усіх паданьняў можна зрабіць выснаў, што ў былым назове возера няма нічога князязіфільскага, як і юдафобскага. Навет большавікі вычулі ўсю штучнасьць свайго назову і недарэчнасьць перайменаваньня старога, бо ў сучасным рэпэртуары Беларускага Дзяржаўнага Тэатру оперы і балету значыцца балет кампазытара Залатарова — Князь Возера. Аднак ня выпадкова гэты балет атрымаў Сталінскую прэмію. Напісаны ў «плане сацыялістычнага рэалізму», ён амінаючы народныя паданьні, пабудаваны вылучна «на клясавым змаганьні» галечы зь фэадалам і канчаецца шчаслівым жыцьцём калгаснікаў.

III

«Ня першы раз і не апошні мусіць
баліць душа, і рады не дасі.
Сьніцца мне вы, рэкі Беларусі
і ты журботная вазэраў сіль.»

Уладзімер Дудзіцкі

Значная частка гарадоў, мястэчак і вёсак на Беларусі набыла свой назоў ад шматлікіх у нас рэкаў і вазэраў. Гэта зразумела, бо паводля аблічэньня нашага навукоўца Бурбіса, агульная даўжыня беларускіх рэкаў складае 26 тысяч кілямэтраў. Гэта зразумела таксама таму, што калі ў гісторыі чалавецтва наагул існавалі рачныя цывілізацыі, дык і ў нас рэкі зьяўляліся першымі гістарычнымі шляхамі. Яшчэ за 6 стагодзьдзяў да Нараджэньня Хрыстовага сустракаецца ў навуковых крыніцах тагачасны Барысфэн, а цяпер Дняпро. Пасьля Гэрадат прыгадвае ў сваёй «Мэльпамэне» Дзевіну, а Палескае Лядавіковае Возера, рэшткам якога зьяўляецца возера Князь або Жыд, гэтак і ўвайшло ў гісторыю зямлі пад назовам Гэрадотавага Мора. Пазьней вядомы «Шлях з Варагаў у Грэкі», што злучаў па Дняпры, Ловаці і Волхаву Балтыцкае мора з Чорным. Аднак да другога паловы 10 стаг. гэты шлях меў іншы напрамак, аб якім зазначае летапісец: «Двина идет на полунощє и внидет в море Варяжское. Темже и из Руси может ити по Двине в Варяги». Таксама знайшлі адбітак у гісторыі нутраняя водныя шляхі, як напрыклад, «путь на Радимиче» — Сож. Значаньне ўсіх гэтых водных шляхоў нагэтулькі вялізнае, што ні адзін навет вялікі горад, як Кіеў, Полацак, Ноўгарад, Смаленск ня ў стане былі накінуць ім свайго назову. Наадварот, рэкі накідвалі свой назоў гарадам, што паўставалі на іх. Ува ўсякім разе ня Дзевіна ад Дзевінску і ня Піна ад Пінску. Дарэчы, шмат хто ў Надзвінны і ня ведае пра свой-жа беларускі Пінск, але скрозь можна пачуць у ім песню:

Цягне Янка наш віціну
Ды кляне ён рэчку Піну.

Нельга ўявіць сабе Беларусь без вазёраў. Хто ня ведае пачатку «Возера» Максіма Багдановіча?

У чарцы цёмнай і глыбокай
Плешча, пеніцца віно;
Хмелем сьветлым і халодным
Калыхаецца яно.

Ня менш прыгожа прыгадаў аб вазёрах Міхась Машара:

У сініх балот ёсць крыніца,
Там семдзесят восем вазёр,
Там пробуюе ноч утапіцца
Дажджом ападаючых зор.

Запраўды Віленшчына налічвае каля 400 вазёраў, а на Віцебшчыне іх больш за 2500. Аднак, акрамя паэтычнае прыгожасці, адбылася ў нашых вазёрах і суворая, мужняя проза. Калі рэкі мелі значаньне гістарычных шляхоў, дык вазёры влізарнае вайскова-стратэгічнае.

Яшчэ Райнгольд Гайдэнштайн прыгадвае, што Беларусы, байкатуючы польскі сойм, спрабуюць час ягонага скліканьня адцягнуць да вясны, спасылаючыся на свае рэкі, вазёры і балаты, якія, адтаяўшы, адразу стрымліваюць актыўную ўзімку вайсковую дзейнасьць Масквы. Не дарма таксама Іван Грозны, акупаваўшы Беларусь, пабудаваў каля ейных рэкаў і вазёраў шмат замкаў, для якіх характэрны замак Суша, што паўстаў у 1566 г. на высьпе аднайменнага возера. У гэтай моцнай каменнай цэвядзі знаходзілася 6 тысяч стральцоў, 23 гарматы, 132 кагоўніцы, 123 доўгія рушніцы, 100 бочак пораху і 4822 жалезных ядры. Усё-ж праз тры гады пазьней, за плячвёрст ад Сушы, на беразе возера Пола адбылася заўзятая бітва гэтаічнага беларускага аддзелу з расейскімі захопнікамі. Пасьля яе паўстаў на ўзорку над возерам Пола вялікі гранітавы крыж з прачулым надпісам:

1569

Тут пали в поле 200 жавнир во Христу
поставил по битве, по зари...

У 1939 г. мне давялося шукаць гэтага крыжа і, трапіўшы ў Сокарава, з болем пераканаўшы, што ў 1932 г. балышавікі, пракладаючы шасу паміж мястэчкамі Вулай і Бачэйкавым, падарвалі яго аманалам. Чаму ты ня рынулася на іх тады, ра-

дзімае Пола? Відавочна цяпер усё значаньне вазёраў для нашых продкаў, як і зразумела чаму гарадзішчы і замкі, што паўставалі каля іх, найчасцей атрымлівалі іхні назоў. І ня выпадкова таму пье наш народ:

Вада даражэй мёду і віна.

Аднак закон аб наданьні рэкамі і вазёрамі свайго назову гарадам, мястэчкам і вёскам не заўсёды пашыраецца на рэчкі, назоў якіх часта мае адваротнае паходжаньне. Бязумоўна трэба мець на ўвазе, што калішнія паўнаводныя рэкі зь цягам часу зьмялчэлі, ператварыўшыся ў цяперашнія рэчкі, як напрыклад Палата. Хаця ўжо той-жа Гайдэнштайн (16 стаг.) называе Палату «невялічкай рэчкай», але затое архэалёгі знайшлі ў ейным рэчышчы рэшткі вялікага чаўна часоў Рагнеды (10 стаг.), а ў курганох на ейным узбярэжжы дырэммы — арабскія грошчы, якія пацвярджаюць, што Палата зьяўлялася водным гістарычным шляхам. Таксама трэба ўлічваць, што глыбокія і хуткія рэчкі з стромкімі берагамі, абараняючы сабой замак, надавалі яму імя, як Віцьба Віцебску. Але ўва ўсякім разе не ад Крывічанкі атрымаў свой назоў Крычаў, не ад Лідзейкі Ліда, не ад Ваўкавы Ваўкавыск і гэтак далей аж да вельмі характэрнага ў гэтым сьнеме назову Воршы. Паказальна, што народная гістарычная песня прыгадвае ня рэчку Крапіўну, а горад Воршу:

Масква стала наракаці,
мesta Воршу пакідаці,
а як з Воршы уцякалі
рэчку невялічку пракліналі:
— Бадай ты, рэчка, што лет высыхала,
як нашая слава тутака прапала.

Дарчы, з часу тае зацятае бітвы мінула 390 год, але ня высахла дагэтуль і ніколі ня высыхне невялічкая Крапіўна.

Каб не заблудзіцца паміж шматлікімі геаграфічнымі назовамі, што паходзяць ад рэкаў і вазёраў, лепш прыгадваць іх у сувязі з басэйнамі Дзьвіны, Дняпра, Нёману і Віслы. Аднак і гэтую парадкавасьць распачынае найвыдатнейшы ў нашай гісторыі горад.

У кожнага народу, акрамя ягонае сучаснае сталіцы, ёсць свой сьвяты Аахэн, які ён любіць і шануе. Для Беларусаў ім зьяўляецца Полацак — калыска нашае культуры і дзяржаўнасьці. Горад, адпорнасьць якога адбіла скандынаўская сага

ў сваёй прашэўцы — Ударылі ў мячы! Горад, што займеў імя, як сьвявяджае «Пачатны Летапіс»: «... дзеля рэчкі, што ўцякае ў Дзьвіну, іменем Палата». Горад, што далучыў, як сьветчыць яшчэ «Слова аб палку Ігаравым», да агульнага назову свайго народу — Крывічы, яшчэ мясцовы назоў — «грозныя палачане». Горад Рагвалода, Рагнеды-Гарыславы, Брачыслава, Усяслава Вялікага, Ёўфрасіньні-Прадславы, Лазара Богуща, дойдзіда Івана, Францішка Скарыны. Горад, у якім, трапіўшы на абмьтае крывёю пращчурэў узвышша Верхняга замку, дзе стаіць Сьвятая Сафія, а ўнізе ўцякае ў Дзьвіну Палата, ськідаеш з галавы шапку.

Неяк у часе вайны апоўначы закінуў мяне сыяпы лёс у Полацак. Навет у дзень ня лёгка знайсці адпаведны кірунак у горадзе, ад вуліц якога засталіся толькі каміны ды падмуркі, але тым цяжэй гэтае ў пахмурную кастрычніцкую ноч. Ня зірне з вакна выпадкова ўпадзела хаты на вуліцу забароненае сьвятло, ня сустрэнецца ў таксама забаронены для руху гадзіны і падарожны. Не аднойчы наведываў я перад тым Полацак, але цяпер пасыла доўгага блуканьня бездапаможна прысеў на ганку спаленае балышавікамі хаты. Няўтульным здаўся мне ягоны халодны камень і ўсё-ж лепш тут дачакацца досьвітку, чым трапіць пад кулю нямецкага патруля. Мяне вакол апанавала цемра, якую высака нада мной перасякалі ў розных напрамках праменьні пражэктараў, але што мне з таго, калі іх цікавіла паднябесьце, а не зямля. Тым ня менш, каб ня чуцца зусім самотным, я сачыў за іхняй гульнёй ды прыслухоўваўся да гулу самалётаў, якія прыцягнулі сюды на бадай сурьёзнае попелішча свой сьмяротны цяжар. І раптам тое, што я пабачыў, здалася мне чужым. Влускаючы да прамьні перасякліся паміж сабой, стварыўшы высока над слаўным горадам на небе вялізны крыж, але адначасна бліснуў на зямлі другі крыж, аздоблены лілеямі і дзідамі. Толькі на момант бліснуў ён у беспатольнай цемры, аднак я адразу спазнаў знаёмы мне з маленства крыж Сьвятое Сафіі. Я перахрысціўся ў той бок, дзе ён бліснуў, і неўзабаве адшукаў свой чарговы і тымчасовы прытулак. Ладнае вады з таго часу далучыла Палата да Дзьвіны, іншыя рэкі з чужымі назвамі цякуць цяпер побач мяне, але ўсё-ж хочацца да скону свайго жыцьця захаваць у душы той сьвятлы, родны незабытны арыэнтэр.

А можа хто-небудзь усьміхнецца дый палічыць мяне дзіваком, заўважыўшы паміж маіх асабістых рэліквіяў маленькі кавалак звычайнае цэгла, для якога тым ня менш заўсёды

было ў маім вандроўным хатылі пачэснае месца. А што мне з тае ўсьмешкі? Ён звычайны толькі на першы пагляд. Часам бярэш гэты кавалак у рукі больш пяшчотна, чым Жыды на выгнаньні ладунку зь зямлёй сьлёснай. Гэта маленькая частка яшчэ тае вялізнае сьвятлыні, зьвон якое чуў з далёкае чужыны ўсьмелаў Вялікі.

Наступнае месца за Полацакам займае на Дзьвіне па свайму адбітку ў нашай гісторыі бадай тысячгадовы Віцебск. Паводля адных навуковых дадзеных, ён набыў сваё імя ад купцоў з гораду Вісбі, сталіцы суровае высты Гатлянд на Балтыцкім моры, якія заснавалі яго на шляху «з Варагаў у Грэкі». Паводля іншых навуковых крыніцаў і народных паданьняў, ён стаўся Віцебскам ад рэчкі Віцьбы, што паміж Альгердавай і Усьпенскай Гарой, дзе ўзвышша зьнішчаны балышавікамі выдатны помнік мастацтва — сабор, уцякае ў Дзьвіну. Гісторыя Віцебску цалкам знайшла адбітак у вядомай прыказцы: «Кепска каля Віцебску, а ля Воршы ішчэ горшы». Не дарма мясцовасьць паміж Віцебскам і Воршай вядома пад назовам Смаленскае Браны. Якія толькі чужынцы ня йшлі праз гэтую браму паміж вялікімі рэкамі — Дзьвіной і Дняпром — з усходу на захад, або з захаду на ўсход, але Віцебск з гонарам ператрываў усё. Паводля апошніх весткаў з усіх гарадоў Беларусі пасыла Другое Сусьветнае вайны найбольш папакутваў ад балышавіцкіх рэпрэсіяў Віцебск. У ім не засталася і дзесятае часткі колішняга насельніцтва. Аднак Віцебск ператрымае і гэтае.

Старадаўны, беларускі, непакорны Віцебск. Тут, як зраднакаў, кінулі ў мяшку ў палонку на Дзьвіне князя Пістручкага, а князя Гальшанскага ськінулі з Замкавае Гары ў туго-ж Дзьвіну, тут, як ішпагаў, спалілі смаленскага мітрапаліта Гарасіма, а лоўчага Хведара Вясну ськінулі з Вусьцёнскае вежы Верхняга замку, тут пасадзілі на кол украінскага казацкага атамана Дубіну і гэтак скрозь аж да часоў нацдэмаў. Галоўны інквізытар на Канстанцкім Саборы ў 1415 г., дамагаючыся спаленьня на вогнішчы славутага чэха Яраніма Праскага, распачынае сваё абвінавачваньне словамі: «У Літве існуе спрадвеку многалюдны горад, называны Віцебскам». Тутэйшы жыхар Марка Лытка атрымаў шляхоцкую годнасьць і прозьвішча Фэлікскага за тое, што ў 1605 г. пад Фэліным на чале 500 віцеблянаў, дарэшты зьнішчыў значнае расейскае войска. Гэты горад 28 верасьня 1705 г. цалкам спаліў Пётр Першы, бо ён падтрымліваў Карла XII. У гэтым горадзе Напалеон Банапарт сказаў прызначанаму ім губэрнатару Беларускае губэрні мар-

кізу Пастарэ: «Глядзіце на Беларусь, як на саюзьніцу, а не як на заваяваную краіну». Ці ня ўплыло на яго таксама тое, што калі 16 ліпеня 1812 г. ён уяжджаў на буланым кані ў Віцебск, дык жанчыны абсыпалі яго дробнымі чырвонымі гваздыкамі, і таму ўладар Эўропы здаўся апырсканым з трыгуюлкі да батфортаў крывёю. Цяжка навет пераказаць усё тое, што бачыў Віцебск. Не дарма кароль Жыгімонт III гэтак тлумачыць у сваім прывілеі дараваны ім Віцебску гэрб:

«... в блекитном полю абраз Спаса Збавителя и притом трохи нижей меч голы чырвоны, што ся маеєт розуметь кровавы, бо рыцарская харобрасть и доблесть их виеблянов засветчана даволі».

Трэіці, калі не па гістарычнаму мінуламу, дык па вялічын горад на Дзвіне — Дзвінск не патрабуе тлумачэння свайго назову. Магчыма ні адзін горад на Беларусі не змяніў гэтулькі раз свайго імя, як Дзвінск. Паслядоўна ён вядомы, як Дзюнебург, Новенене, Невгін, Барысаглебск, Динабург, Дзвінск і цяпер — Даўгаўпілс. Заснавалі замак Дзюнебург Немцы-мечнікі ў 1275 г., які потым некалькі раз зьнішчала Літва, але Немцы яго зноў аднаўлялі. Разбуралі пазней замак і Палюкі і Расейцы, пакуль нарэшце жыхары не спакінулі горад пры ім, заснаваўшы ў 20 кілямэтрах ніжэй па Дзвіне сучасны Дзвінск. Аднак у 19 ст. Расейцы пачалі зноў перабляць горад Дзвінск у крэпасць, якая, ня гледзячы на свае недахопы, адграла значную ролю ў часе Першае Сусветнае вайны. І хаця гэрб Дзвінску — на чырвоным полі мідычны грыф з мячом у руцэ, вельмі характэрны для яго, як для крэпасці, але грыф гэты не беларускага паходжання і змагаўся за інтарэсы нашых нацыянальных ворагаў. А што датычыць іхніх перайменаванняў Дзвінску, дык адразу ўстае ў памяці пачатак усіх прывілеяў нашых вялікіх князёў Літвы, пачынаючы ад Гедыміна:

«Мы старыну не парушаем, а навіну не накідваем».

Дарэчы цікава, што лёс гораду Дзвінску, у сьнясе перайменаванняў, займае і пасажырскі параход «Дзвінск», які курсавуе па Дзвіне паміж Віцебскам і Вяліжам. Пасля таго, як Дзвінск адыйшоў да Латвіі, дык параход, хаця ён належыў латвійскаму падданаму, застаўся ў бальшавікоў, але займеў новы назву — «Іосіф Бараноўскі» у гонар ягонага старога капітана. Пазней калі капітана арыштавалі за тое, што

ён ня выканаў пляну перавозкі пасажыраў, параход стаўся «Сыцяклоў», бо гэты бальшавік, хаця пад іншым прозьвішчам, але нарадзіўся ў Віцебску. Пасля расстрэлу Сыцяклова параход набыў імя Яжова, бо той калісці, як салдат тутэйшага гарнізону, спрычыніўся да Кастрычніка ў Віцебску. Пасля расстрэлу Яжова, параход стаўся «Бальшавік». Здавалася, цяпер ён забяспечаны ад далейшых перайменаванняў, але пасля скарачэння назову камуністычнае партыі пэўне-ж на колах параходу зьявіўся новы назву. Нам прыгадалася запісаць параходу «Дзвінск», як і ў сувязі з горадам Дзвінскам, гэтак і ў сувязі з лёсам назоваў шматлікіх калгасаў, што тымчасам пакрысе выціскаюць назовы нашых вёсак.

У вышнівах Дзвіны там, дзе яна вузейшая, чым пад Дзвінскам, або Полацкам, але ўсё-ж глыбокая і хуткая, ляжыць на мяжы Віцебшчыны і Вокаўскага Лесу стары Вяліж. Магчыма што горад набыў свой назву ад рэчкі Вяліжкі, аднак Гайдэнштайн у 1580 г. аб ім зазначае: «Вяліж некалі быў вельмі людным і ад вялічын атрымаў свой назву». Можна Гайдэнштайн і мае рацыю, бо кароль Жыгімонт III, даючы заўсёды прыгранічнаму Вяліжу вельмі паказальны гэрб — залаты крыж, а пад ім голы меч — дадае ў сваім прывілеі: «За некалькі сот год толькі пяцьдзесят мяшчанаў з жонкамі ды дзецымі пры замку вяліскім засталася, бо ад войскаў неприяцельскіх, якія штурмы да замку чынілі пабітыя ў сваім аднастайным адпору... на пасадзе гарадзкім няма цяпер ні аднае хаты, толькі пні непатрубныя на попельшчы ад Масквы выпаленых». І гэтак скрозь — ад часоў Вітаўта, аб якім нагадвае пад Вяліжам Вітавая Гара, і аж да славутага Вяліскага супрацьбальшавіцкага паўстання. Скрозь — крыж і меч.

Якраз тут у лістападзе 1918 г. сьнег парудзеў ад крыві паўстанцаў, тут пазней нарадзілася народная гістарычная песня, у сувязі з адным з шматлікіх тутэйшых партызанаў:

У Вяліжы дождж ідзе,
А ў Віцебску сьлізка;
Хавайцеся бальшавікі,
Бо Нілёнак блізка,

тут на адным толькі Пакроўскім полі ляжыць больш за тысячу расстраляных чакістымі патрыётаў і нарэшце тут на гэтых магілах знайшлі бальшавікі сьціплы вянوک з надпісам, што сьветчыць толькі аб нязломнасьці народнага духу:

Усіх нас не расстраляеце!

У самым цэнтры Вокаўскага Лесу знаходзіцца горад Белы. Прыпушчэнне, што ягоны назоў адбівае наш сучасны нацыянальны назоў, ня вытрымлівае крытыкі. Упяршыню ў гісторыі горад прыгадваецца, як Белы яшчэ за часоў Альгерда, гэта значыцца тады, калі іншыя народы нас і мы самыя сябе мелівалі вылучна Ліцьвінамі. Магчыма, што Белы набыў сваё імя ад рэчкі Белай, якая ўцякае ў ім у раку Вобшу, прыток Міяжы. Паводля падання, горад спачатку хацелі заклацьці на месцы цяперашняга сіла Вярхоўя, але паводка змыла зь берагоў усё падрыхтаванае для пабудовы і там, дзе яна гэтае падрыхтаванае зноў выкінула на бераг, узнікнуў сучасны горад. Можна да перасялення спрычынілася не паводка, а тое-ж самае ўцякацтва жыхароў, як і ў Дзвінску. Сяло Вярхоўе вядомае з сваіх старадаўніх капальняў вапны, якая пазнейшай цалкам ішла адсюль на пабудову смаленскае сьцяны. Таму побач з паходжаннем назву ад рэчкі Белая, можна таксама прыпусьціць, што, уцякаючы ад цяжкае працы ў капальнях, вярхоўцы афарбавалі ў колер вапны і назоў новага гораду. Ува ўсякім разе ці ад рэчкі ці ад вапны паходзіць назоў гораду, але спробы Івана Грознага перайменаваць яго ў Багародзіцын, як і пазнейшае зьмячэнне ў Бельскую Пераправу, ня мелі аніякага посьпеху. Белы застаўся Белым.

На поўнач ад Вокаўскага Лесу ляжыць горад Таропец. Ён асабліва цікавы тым, што ўсе рэчкі вакол яго цякуць на поўнач да ракі Ловаці, але затое рака Таропа, ад якое паходзіць ягоны назоў, выгінаючыся паміж вытокамі гэтых рэчак, плыве адна на поўдзень, да Беларусі. Трапляючы на дарозе ў вялікія вазёры, Таропа захоўвае кляі іхніх правых берагоў і сваю плынь і адменны колер свае вады. Нарэшце яна далучаецца да Дзвіны, крыху ніжэй ад ейных грывотных Веражунскіх парогав, дзе парослыя лесам скалы на 60 сажняў узвышаюцца над Дзвіной. Гэты рух і напрамак Таропы набываюць сымбальнае значаньне, калі прыгадаць, што ў Таропецкай Уваскрасенскай царкве перахоўваўся Цудатворны абраз Эфэскае Божае Маці. Паводля падання ён напісаны сьвятым эвангелістам Лукой, а паводля гістарычных дадзеных візантыйскі імператар Мануіл Комнэн і канстантынопальскі патрыярх Лука Хрызаверх падаравалі яго прападобнай Еўфрасіньні-Прадславе для ейнае царквы Сьвятога Спаса. Дарма што абраз у 1239 г., як багаслаўенне віцебскага князя Брачыслава Расьціславіча — апошняга «Ізяславіча» — на шлюб свае дачкі з князем Аляксандрам Неўскім, трапіў у Таропец. Дарма, што зь цягам часу ён стаўся вядомы, як Карсунскі. Мімаволі здаецца, што зьнарок пацякла

родная Таропа да Дзвіны, каб разам з ёю трапіць да Полацку і перадаць яму багаслаўенне ягонае сьвятліні.

Ёсць на Беларусі ціхіх маленькіх мястэчкі, што па свайму веку значна старэйшыя за шумныя вялікія гарады. Некаторыя з гэтых гарадоў наагул ня існавалі ў той час, калі яны, зьяўляючыся вялікімі гарадамі, рабілі гісторыю. Потым народ праклаў новыя гістарычныя шляхі, і гэтыя колішнія гарады, апынуўшыся паза імі, паступова заняпалі, ператварыўшыся ў мястэчкі. Да ліку гэтых мястэчкаў належыць старадаўны Усьвят, што паўстаў на тым месцы шляху «з Варагаў у Грэкі», дзе з возера Усьвят цячэ на поўдзень да Дзвіны рака Усьвяча, а зусім паблізу ад возера цячэ на поўнач рака Ловаць. Пасля гэтага дзівіць, што Усьвят упяршыню прыгадваецца ў гісторыі на 46 год раней за Менск, на 121 год раней за Гомель, на 309 год раней за Беласток. Прыгадваецца ў сувязі з унукам Рагнеды полацкім князем Брачыславам, які пасыла заўзятага змаганьня зь Кіевам займеў два гарады «Всвятч і Вітбеск». Ня дзівіць таксама, што ў 1245 г. тут па дарозе з Віцебска ў Ноў-гарад затрымаўся князь Аляксандар Неўскі, зяць віцебскага князя Брачыслава, як ня дзівіць і тое, што два гады тут жыў Альгерд, жанаты з дачкой апошняга віцебскага князя Яраслава — Марыі. Затое дзівіць, што, трапіўшы ў склад расейскае імперыі, Усьвят паслядоўна належыць кн. Вяземскаму, гр. Зубаву, Ангельгардту, кн. Юсупаву, кн. Пацёмкіну, гр. Рыбап'еру, Дурасаву, Ідону, Бальфуру, Аршыцкаму, гр. Шувалову, Радзінку. Што агульнага паміж Альгердам Вялікім і італьям-істрам двара ягонае імператарскае вялікасці Радзінкам? Аднак ніхто ня ў стане забіць беларушчыны нашых гарадоў і мястэчак. Характэрна, што якраз зь сям'і ўсьвяцкага кажмякі паходзіць А. Сапуноў, які даследваў Альгердаў Шлях і аб якім пісаў выдатны сын нашага народу П. Крэчўскі: «Пачэсныя імёны мясцовых гісторыкаў і этнаграфав, што будзілі думку аб Беларусі — Сапунова, Стукаліча, Нікіфароўскага, Даўгалы, Раманава ды іншых яскрава гавораць аб тым захопленні, якое выклікала беларуская нацыя, як старэйшая й найбольш чыстая галіна славянства ў навуковых колах».

Лёс Усьвята падзяліў калішні вялікі горад і моцная крэпасць Езярышча, што атрымала свой назоў ад аднайменнага возера. Цяпер гэта маленькае мястэчка ў паўночнай Віцебшчыне, у якім ад мінулага засталіся рэшткі вялікага гарадзішча на высьпе возера, ды паданьне аб прыгожай дзяўчыне, што часам зьяўляецца тут з двума вялізнымі сабакамі, але разам з тым ня робіць людзям аніякага ліха. Наадварот — за-

кахаўшыся ў тутэйшага рыбака Якуша Вяхотку, яна паказала яму на высьпе вялікі скарб. У 60 кілямэтрах на паўночны захад ад мястэчка Езярышча знаходзіцца вялікае сяло Езярышча, што прылягае да іншага таксама аднайменнага возера.

Прастору паміж двума Езярышчамі калісьці скрэзь насялялі панцёрныя баяры, якія ў сваіх правах і абавязках нагадвалі казацтва. Паноўля прывілену, атрыманыя за часоў Вітаўта, пацверджаных потым Сьцяпанам Баторым, яны зьяўляліся вольнымі ад прыгону, мелі ладне собскае зямлі, а затое ў часе вайны збіраліся да свае харугвы на сваіх конях, із сваёй зброй і ў сваіх панцырах. Расейскі царызм за некалькімі дзесяткамі панцёрных баяраў прызнаў казацкія правы, але затое 11 тысячаў іх залічыў у дварцовыя прыгоньнікі. Некалькі разоў, асабліва за цара Мікалая Першага тут выбухалі паўстанні супраць ураду, пасля якога шмат былых панцёрнікаў атрымалі, замест згубленых панцыраў, кайданы сібірскіх катаржнікаў. Расейскі бальшавізм абалвіў на патомкаў панцёрных баяраў. І цяпер бадай ня сустракаецца на Віцебчыне адно з найбольш пашыраных у ёй раней прозьвішчаў — Панцёрны.

Калі Дзьвінск атрымаў свой назоў ад самае Дзьвіны, дык значная колькасць іншых гарадоў і мястэчак на ёй набылі сваё імя ад ейных прытокаў. Гэтак зьверху ўніз па плыні першым сустракаецца мястэчка Вула. На рагу дзьвюх рэкаў Дзьвіны і Вулы захаваўся сьляды Батаравага шанцу і стварэньне яго якраз тут ня выпадковае. Яшчэ за даўнія часы рака Вула і перавалокі злучалі Дзьвіну з прытокам Дняпра ракой Бязозай, а ў 1797 г., паводля праекту яшчэ караля Жыгімонта III, на зьмену перавалакам прышла Бярэзінская сыстэма каналаў.

Паміж Полацкам і Дрысай уцякае ў Дзьвіну рака Дзісна; абедзве маюць супрацьлеглы бег — першая на захад, другая на ўсход. І наш народ не абмінуў сваеасаблівага бегу Дзісны. Калісьці ад дзьвінскіх плытагонаў даваўся мне пачуць паданьне пра матку Дзьвіну і ейных дачок. А яна іх шмат мае і вялікіх і дробных. Нарадзіўшыся сама за даўнія часы ў Вокаўскім Лесе, Дзьвіна ў сваёй пудывіне да мора паступова падхапіла Таропу і Мажу, Усвьячу і Касплю, Лучосу і Вобаль, Вулу і Палату. Яна сьпяшалася да мора, але ўвесь час ейны неўтраплены рух затрымлівалі парогі. Чакаючы Дзьвіну, збіралі Дзісна ў сваім возеры ваду. Нарэшце паназьбіралі яе гэгулькі, што, здаецца, вось-вось сама вада цераз край пацячэ да ракі Сьвенты, а зь ёю да Вяльлі. А Сьвента-ж тут зусім па-

блізу і ў ціхае надвор'е навет чуваць, як шуміць яна, выгінаючыся паміж курганамі. Аднак Дзісна рынулася ў супрацьлеглы ад Сьвенты бок, насустрэч сваёй маткі-Дзьвіне. Рынулася, каб разам зь ёй перамагчы ейныя найбольшыя парогі — Перакагрыж і Жалязьніцу, Бродыж і Сярэбраніцу, Улан і Глінавец, Гусар і Ціхую Рубу. Рынулася, каб потым з маткай ды з усімі сваімі сёстрамі дабегчы да Балтыцкага мора.

Там, дзе ўцякае ў Дзьвіну Дзісна, стаіць аднайменны ёй горад Дзісна, пабудаваны яшчэ палачанамі. Аб значаньні гэтага гораду для палачанаў сьветчылі аж тры Барысавых камяні, што былі крыху ніжэй на Дзьвіне. Нельга ня прыгадаць сумната лёсу гэтых камянёў, бо ён яшчэ раз даводзіць, што расейскі бальшавізм, у зьнішчэньні нашых нацыянальных сьвятыняў, зьяўляецца спадкаемцам расейскага царызму. І першы і другі камяні, вядомыя ў народзе пад назовам «Пісаньнікаў» і «Барысаглебскіх», на крыжы якіх з глыбокай верай хрысьціліся плытагоны, яшчэ ў 1818 г., падавала «Управление Путей Сообщения» (Кіраўніцтва Шляхоў Зносін), спасылкаючыся на тое, што нібы камяні перашкаджалі плытагонам. Трэці Барысаў камень, вядомы яшчэ пад назовам «Сулібор», Расейцы ў 1879 г. выцягнулі зь Дзьвіны і перавезьлі ў Маскоўскі гістарычны музэй. Бальшавікі, зьнішчыўшы на Беларусі таксама ці мала Барысавых камянёў, за адно перайменавалі праваўзбярэжную частку Дзісны — Дзісьненскую Слабаду ў Лучначарскае, у гонар свайго наркома ... асьветы і культуры.

Там, дзе ў Дзьвіну ўцякае Дрыса, палачане заснавалі свой прыгарад, вядомы цяпер, як горад Дрыса, а тады — Дрысь. Гэтак частыя тут паводкі абедзвюх рэкаў зьнішчылі рэшткі вайсковага ўмацаваньня, што было на іхнім рагу. І нарэшце там, дзе ў Дзьвіну ўцякае рака Друя, што злучала Полацк з вазэрамі Браслава, паўстаў горад Друя, які калісьці некаторы час менаваўся Сапезжын, бо яго абралі сваёй рэзыдэнцый князі Сапегі. Празь нейкі час з аднаго боку ад гораду на рацэ Друі ўзьнікла мястэчка Друйск, а насупраць, па другі бок Дзьвіны — мястэчка Прыдруйск. Шуміць Дзьвіна, прабягаючы каля Друі, у якой нішто цяпер не нагадвае ейнага ранейшага назову. І ў параўнаньні з гэтым адвечнае ды несьмяротнае шумам магутнае ракі блякне эпіграма Андрэя Рымшы на гэрб калісьці славуатага беларускага роду:

Жывіце-ж, Сапегаве, усі у многія лета!
Ваша слава слыць будзец, покуль станець сьвета!

Калі пасля Дзвіны і ейных прытокаў перайсці да вазёраў Надзвіння, што надалі сваё імя гарадам і мястэчкам, дык першым прыгадваецца вялізнае, глыбокае і бурнае возера Асьвея. На ім ёсць значная выспа з самым кароткім на Беларусі і разам з тым незразумелым географічным назовам — Ду. За даўнія часы праз возера праходзіў водны шлях, што злучаў Дзвіну зь Вялікай, Полацак з Псковам, а таму на ягоным беразе і паўстала гарадзішча Асьвея. Шмат чаго гаротнага бачыла Асьвея ў мінулым, але найбольшага ліха дасналася і яна і ейная ваколічнасць у часе Другое Сусветнае вайны. Здаўна латыскія нацыяналы, акупавашы сьлярга з дапамогай кайзераўскага генэрала графа Рудыгера фон дэр Гольца Дзвінскі, Рэжыцкі і Люцынскі паветы Віцебшчыны, у якіх большасць насельніцтва складалі Беларусы, марылі аб далейшым прасоўванні на ўсход. Таму, калі нямецкія нацы загадалі латыскім нацы ліквідаваць партызанаў у Асьвейшчыне, дык лютасць гэтых гайдукоў у дачыненні да мірнага насельніцтва здзівіла нават іхніх паноў. Латыская эс-эс дывізія ператварыла ўсё раён у пустэлю, спаліўшы жыўцом у зачыненых хатах больш за 15 тысяч старых, жанчын і дзяцей. Гэтыя фашыстоўскія найміты — кроў ад крыві і плоть ад плочі бальшавіцкіх наймітаў — латыскіх стралкоў, што раздушылі ці мала супрацьбальшавіцкіх паўстанняў на Беларусі, нагадваюць нам у сувязі з Асьвеей толькі Татараў часоў Батыя.

Таксама ад вазёраў паходзіць назоў гораду Люцына, які паступова меў назвы — Лужа, Луйцэн, Лудзен, Лучын, Люцын і нарэшце Латышы ў сваю чаргу перайменавалі яго ў Лудзе. Паводля навуковых дадзеных, замак Люцын пабудоваў марштар лівонскага ордэну, паводля нямецкага падання, назоў і замку і гораду паходзіць ад дзяўчыны Люцыі, сёстры якое Рэзалія і Марыя, нібы, таксама знайшлі адбітак у назовах Рэжыцкі і Марыенгаўзна. Не падлягае сумневу, што замак запраўды пабудавалі мечнікі, як і ня здзіўляе самы назоў Люцын, бо ведаем на Беларусі іншую Люцынку — хвалёварак пад Менскам, дзе бяз малага 50 год пражыў Дунін-Марцінкевіч і дзе ў ягонае дачкі вучыўся Ядвігін III. Аднак у 1892 г. вядомы навуковец А. Раманаў, раскапваючы паблізу ад крушняў замку старажытнае гарадзішча, знайшоў пад ім шырака вядомы цыпер паміж навукоўцамі Люцынскі магільнік, які, як сьветчыць мноства знойдзеных пахавальных рэчаў, належыў Крывічом. Акрамя дасьледвання А. Раманава, сьцьвярджаюць беларускае паходжаньне гораду і ягонага на-

зову два возеры, паміж якімі ён паўстаў і якія дагэтуль за-хавалі свой першы назоў — Вялікая і Малая Лужы.

У паўночным Надзвіньні, на ўзвышанай паўвысype вялікага Себяскага возера, якую злучае з сухазем'ем вузкі прырэсьмік, існуе здаўна горад Себяж. У геалёгіі гэтка паўвыспа мае назоў — «оз», але паводля народнага падання возера самое намыла паўвыспу, каб затуліць сабой свой горад ад ворагаў. Аднак усё-ж Себяж стаўся адным з найпакутных гарадоў Беларусі. Яго некалькі разоў знішчалі дарэшты, але ён адраджаўся зноў. За Івана Грознага Расейцы спрабавалі накінуць яму новае імя — Івангорад, за цара Аляксея Міхайлавіча расейскія ваяводы ягоны замак перайменавалі ў Крэмль, у 1705 г. яго спаліў Пётр Першы. І адпаведны адбітак знайшла гісторыя Себяжа ў радках закатаванага бальшавікамі паэты Алеся Дудара:

Ішлі людзі празь Себяж на захад,
Ня згубіўшы шукалі чагосьці
І пад замчышчам сохнуць і чахнуць
Беларускія белыя косці.

У паўднёвым Надзвіньні ёсць вялікае Лукамльскае возера, пра якое існуе паданьне, што яно ў галодныя гады, падобна возеру Нарач, выкідвала на сваё ўзбярэжжа рыбу. З усходняга берагу возера ня бачыш заходняга, каб не Катарсы — маляўнічае ўзгор'е, што ідзе адсюль аж да Лепельскага возера. Лукамльскае возера злучае з Дзвіной рэчка Лукамка, прыток Вулы, і там, дзе яна выцякае зь яго, за даўнія часы паўстаў на ўзвышшы горад Лукамля, набыўшы свой назоў ад возера і рэчкі. Яшчэ зацяты вораг нашага народу кіеўскі князь Уладзімер Манамах, які ў 1084 г. у Менску не пакінуў паводля летанісу «ни челядина, ни скотины», спаліў перад гэтым у 1078 г. горад Лукамлю, помсьцячыся Усяславу Вялікаму. З тутэйшых князёў Лукамльскіх вядомы Іван, які адмыслова паехаў на службу да Івана Трыягя, што першы пачаў менаваць сам сябе царом «всёя Руси», а пра Беларусь-Літву недарэчна гаварыць: «Из старины от наших прародителей наша отчина», каб забіць яго. Аднак Масква праз сваіх шпегі даведалася аб гэтым і спаліла Івана Лукамльскага ў клетцы на Балотнай плошчы. З таго часу горад паступова ператварыўся ў мястэчка, змялячала і адсунулася ад яго аж на два кілямэтры возера, рэчка, паглыбляючы сваё рэчышча, на палову падмыла тутэйшае зам-

чышча, але не падуладна часу несмяротная слава нашых прашчураў.

Пабізу Віцебску, каля возера Астроўна, ляжыць пад тым-жа назовам старадаўняе, але напоўзбытае ціхае мястэчка. Над вузкімі вулічкамі зь сціплымі хатамі ўзвышаецца каменная вежа з гадзіннікам. Яна яшчэ помніць, як тут у часе вайны 1812 г. расейскі генэрал Астэрман-Талстой загадаў свайму корпусу: «Стаяць і паміраць!», і як нэапалітанскі кароль маршал Мюрат на чале свае коньніцы кідаўся ў ватаку з крыкам: «Харобрыя, за мной!». Аднак ужо нікага следу не засталася ад дарагога для нас будынку, у якім у 1557 г. нарадзіўся «Бацька Бацькаўшчыны», найвялікшы наш дзяржаўны муж — Леў Сапег. Мне ўсё-ж папанцавала знайсці на прыгожым узгорку над возерам, паводля старых плянаў і народных паданняў, тое месца, дзе ён знаходзіўся, і ўявіць сабе, што ў незалежнай Беларусі тут паўстане помнік. Тымчасам працягваецца гэтае ўпартэе змаганьне за незалежнасць Беларусі, або колішняе Літвы, у якім чынны ўдзел браў Леў Сапега, што пакінуў патомкам у сваім «Літоўскім Статуце» завет:

«Уставаем тэж: хто-бы з бітвы ўцёк, за слушным довадам ад гэтмана, цераз вырак наш гаспадарскі імяне і чэсьць траціць».

Калі ад Надзвіння перайсці да геаграфічных назоваў, што паходзяць ад Дняпра і ягонага басейну, дык перш за ўсё прыгадваецца Смаленск. Бяз сумлеву назоў Смаленску паходзіць ад смалы, але разам з тым гэтая смала мела зусім іншае прызначэнне, чым у шматлікіх нашых Будах, Смалявічах і Смалянах. У канцы мінулага стагоддзя архэалёгі, пачаўшы раскапваць ланцуг вялікіх курганоў на беразе Дняпра, адразу-ж пераканаліся, што гэта і ня курганы, або валатоўкі ці сопкі — колішнія магілы, і не канцы — даўнія вярставыя слупы, а сховішчы смалы, прысыпаныя зверху зямлёй. Гэтая знаходка пацвердзіла ранейшае навуковае прыпущэнне аб значанні і ролі даўняга Смаленску. Горад паўстаў на сярэдзіне воднага шляху «з Варагаў у Грэкі» і ў цэнтры перавалокаў з Дняпра ў басейн возера Ільмен. У дадатак, з гэтым водным шляхам тут крыжаваўся водны шлях з-за Камы, з Ваўгараў Вялікіх, у Нямецкыну. Не дарма Вокаўскі, або Волакаўскі Лес, што зь геаграфічнага пункту гледжання зьяўляецца часткай Надзвіння, гістарычна бадай заўсёды належыў да

Смаленшчыны. Тут князі ды купцы смалілі свае ладне пашарпаныя ў парогах Дняпра, Волхава і Дзвіны чаўны — адсюль і назоў Смаленск.

Беларушчына Смаленску яшчэ з тых часоў, калі Канстантын Парфірагэнт прыгадаў яго, як «Мілініск», а поўлегэндарны Аскольд амінуў, бо горад быў «вялік і мног людзьмі», і да сучаснасці не падлягае сумлеву. Прыгожа зазначыў наш паэта аб нашых гарадох:

Гарады там — Менск і Вільня,
Магілёў, Гародня
І Смаленск зь сыяной цаглянай
Разьліглі выгодна.

Аднак акурат «сыяная цагляная», згубіўшы сваё вайсковае значанне, захавала сымбалічнае, што спакідае ў Беларусі значны нясмак.

Калісьці Крывіцкі, а потым Літоўскі Смаленск зьяўляўся найбольш усходнім фарпостам заходняе цывілізацыі. Як характэрна, што дагэтуль смалняне лічць патронам свайго гораду святога Мяркура Смаленскага, якога, паводля падання, Божая Маці прыслала сюды з Рыму для абароны хрысціянства і які ў 1238 г. сам загінуў пад Даўгамосыям, але перамог Татараў. Як паказальна, што «Смаленскую Гандлёвую Ціраўду» 1229 г. стварылі Смаленск, Полацак і Віцебск з аднаго боку, а з другога — Рыга, Вісбі, Любэк, Брэмен і Дортмунд. Як адзначаю, што паводля слоў летапісца святары рычэлі, як ваўкі, на святаго Аўрама Смаленскага і мітрапаліта Клімента Смаляніча на чале. Не дарма імянна Смаленшчына дала Беларусі Сапегу. Тут пісаў свой славеты летапіс Аўрамка. Ня выпадкова невядомы аўтар уклаў патрыястычную прамову на сойме 1569 г. імянна ў вусны кашталяна смаленскага Івана Мяшчкі, які кінуў у вочы каралю: «Многа тут такіх, што хоць нашая костька, аднак сабачым мясам абрасла і ваняе». Мы разумеем таксама гнеўны ліст Камуніка ў 1665 г. да аднае з гэтых «костькаў» — ваяводы Піліпа Абуховіча, у якім зазначаецца: «... Мы бедныя, у кажехox сем лет ад маскалёў Смаленск абаранялі, то вы, мудрэішшы, у зобалях, за чатырнаццаць тыдняў яго ёй аддалі».

Потым, перамагаючы наш супраціў, падміноўваючы нашую нацыянальную апырычонасць, сюды прыйшла Масква. Гэта яна пабудавала на нашых касцёлах і супраць нас цвёрдыню, сыяна якое працігнулася аж на дзесяць кілямэтраў, нагадваючы сабой ня нашыя беларускія замкі, а вядомы кітайскі мур. Але дарма. Хаця і прабуе Масква адгарадзіць ад нас Беларусь Смаленск азіяцкім мурам, самыя назовы вежаў яюга нахштальт Зімбулка, Шамбелка, нагадваюць Татараў, усё-ж дагэтуль перахоўваецца ў тутэйшым саборы дарагі для нас іржавы і руды ад часу і крыві шышак сьвятога Мяркура.

Паблізу ад Смаленску знаходзіцца мястэчка Катынь, што атрымала свой назоў ад рэчкі Катынаўкі, якая тут уцякае ў Дняпро. Цяпер гэтае мястэчка вядомае ўсяму сьвету, і ягоны назоў, стаўшыся назоўнікам, набыў іншае выпадковае, але разам з тым трапнае тлумачэньне. У ваколічнасці Катыні на працягу красавіка і траўня 1940 г. бальшавікі расстралялі каля 10 тысяч палонных польскіх ахвіцэраў, закатаўшы потым іх у вялікіх агульных магілах. 1 красавіка 1944 г. Немцы раскапалі гэтыя магілы, і крывавае трагэдыя набыла сусьветны водгук. Хаця нямецкі фашызм у кожным вялікім і малым горадзе пакінуў такіх-ж магілы ім замардаваных, а таму расейскі бальшавізм спрабаваў абвінаваціць яго і ў Катыні, але й тутэйшыя жыхары і міжнароднае сьледства давалі, што да тутэйшых магілаў спрычыніўся расейскі бальшавізм. І сяньня назоў Катыні пашырыўся на ўсе месцы масавага зьнішчэньня бальшавікамі сваіх ворагаў. Да нашых беларускіх Катыняў належаць Пакроўскае Поле ў Вяліжы, дзе ў вагульных магілах ляжыць каля тысячы беларускіх паўстанцаў і партызанаў, Чычагоўскія Батарэі ў Варысаве, дзе пасыла паўстаньня 1919 г. і галоднага бунту 1933 г. закапана таксама каля тысячы Беларусаў, Духаўскі Роў і Мазурына ў Віцебску, Бяроза-вец каля Глыбокага і г. д. і г. д. аж скрозь па ўсёй нашай крывёю ды сьлязамі абмытае зямлі. І хаця самае мястэчка ня спрычынілася да бойні, што паблізу ад яго адбылася, і хаця ягоны старадаўны назоў паходзіць ад рэчкі, але набыў ён іншы сэнс — каты.

Там, дзе ў Дняпро ўцякае рэчка Шклявянка, за даўнія часы паўстаў горад Шклоў. Як шмат іншых нашых калішніх гарадоў, ён паступова заняпаў. Ішчэ за караля Аўгуста III Шклоў атрымаў паказальны гэрб — бязьмен, або кантар, што сьветчыла аб ягоным гандлёвым значаньні. Пазьней Кацярына Другая, набыўшы на Беларусь мільёны «крепостных» (прыгоннікаў), падаравала Шклоў, як тыя пальчаткі, спярша

князю Пацёмкіну, а потым графу Зубаву. Апошні пабудоваў вялізны палац, і за ягоныя часы зьявіўся характэрны выраз: «Магілёў, што паблізу Шклова». Аднак у 1885 г. крушні гэтага палацу былі разабраныя і прададзеныя, як цэгла. Мы сумуем аб тымчасовым заняпадзе нашага Шклова і адначасна не абыходзіць нас заняпад чужых і варожых нам князёў ды гарадоў.

Да ліку найбольш дарагіх для Беларусаў гарадоў належыць Слуцк, або колішні — Слуцск, Слуцек, што ляжыць на рацэ Случы, прытокі Прыпяці і значыцца ўваходзіць у басейн Дняпра. Аднак калі назоў гораду паходзіць ад ракі, дык тая атрымала свой назоў таму, што калісьці злучала Нёман з Дняпром, Вільню і Менск зь Кіевам, Балтыцкае мора з Чорным. Дарэчы гэтак-жа паўстаў назоў калісьці прыналежага да нашай дзяржавы гораду Вязьмы — ад «связаць» (злучаць). Калі думаеш пра Вязьму, адразу-ж прыгадваецца роман Міхась Зарэцкага «Вязьмо», як звычайна наш народ называе салямяны джгут для зьвязваньня снапоў. Таму якраз Вязьма і сталася Вязмай, што праз раку Вязьму яна зьяўлялася «вязьмом» паміж басейнамі Волгі і Дняпра. Адсюль, разумеючы, вялікае гістарычнае значаньне гораду, што паўстаў на Случы і ўпяршыню прыгадваецца яшчэ ў 1116 г.

Наш народ адзначыў значаньне Слуцку ў сваёй гістарычнай песьні:

Із-за Слуцка, із-за Клецка
Едзе дружба маладзецка,
Ад княжаці із-пад Мінска
Ваяваці места Пінска.

Аднак разам з тым народная прыказка — У Слуцку ўсё па людзку — успрымаецца, калі мець на ўвазе ягоную былую гісторыю, як гіронія. Запраўды можа ні адзін горад на Беларусі гэтак не характэрны для нутраных братазбойчых войнаў, як Слуцк. Тройчы нападалі на горад Татары, але калі ў першы раз у 1503 г. яны спалілі яго, дык у наступным годзе князь Сымон нагнаў іх каля Прыпяці і зьнішчыў дарэшты, а ў 1506 г. удава Сымона княгіня Наста адагнала ад гораду самога Махмет-Гірэя. І хіба не трагічна для нашай нацыянальнае аднасьці, што праз тры гады Слуцк цалкам спустошыў князь Міхал Глінскі, помсычаючыся за тое, што прыгожая Наста адмовілася стацца ягонай жонкай. Самы назоў возера Князь адбіў у сабе шкодную для ўсіх нас спрэчку

князёў Слуцкіх паміж сабой. У 1579 г. ня толькі Слуцкае княства, але й ягоную сталіцу, падзялілі паміж сабой тры князі. З 1673 г. аж па 1732 г. за Слуцка спрачаліся Радзівілы з Сапегамі. У дадатак тут, у сувязі з кальвінізмам, распальвалася Палякамі не ўласцівая нашаму народу веравызнавальная варажнеча, аб якой сьветчыць гістарычная прыказка:

Старша Слуцка фара
Чым нямецка вяра.

Аднак, ня гледзячы на спрэчкі князёў ды ксяндзоў, Слуцчына сталася кузняй, дзе гартаваліся нашыя нацыянальная еднасьць і дух. У след за Тодарам Еўлашэўскім, Альгердам Абуховічам і г. д., адсюль выйшлі пісьменьнікі нашаніўцы — Цішка Гартны, Хведар Чарнышэвіч, Алесь Гурло і іншыя. Гэта тут пазьней нарадзіліся пісьменьнікі — Адам Бабарэка, Кузьма Чорны, Максім Лужанін, Рыгор Мурашка, Янка Скрыган, Юрка Гаўрук, Алесь Вечар, Міхась Кавыль, Уладзімер Клішэвіч, Рыгор Крушына, Лявон Слуцчанін, Янка Золак, Арыстарх Крот і ці мала іншых. Гэта тут у сьнежні 1920 г. Беларусь — сяляне, мяшчане, шляхцічы, праваслаўныя, каталікі, бацькі і сыны — стварылі суцэльны слаўны Слуцкі Фронт БНР, што на працягу месяца стрымліваў наступ расейска-мангольскае гарды. Гэта тут маткі, жонкі і сёстры вышывалі на бел-чырвона-белых сьцягох лезунг:

Тым, што першыя паўсталі і пайшлі паміраць,
каб жыла Беларусьчына.

І гэта тут разам зь ягоным аўтарам, удзельнікам паўстаньня паэтам Макарам Краўцовым, загартаваўся ў вагні наш нацыянальны гімн, што канчаецца палкім заклікам:

Браты, да шчасьця мы падходзім,
Хай гром грывіць яшчэ мацней;
Ў крывавах муках мы народзім
Жыццё рэспублікі сваей.

На высокім левым беразе Піны, што пануе над тамабочнымі нізінамі Зарэчча, яшчэ за дрыгвіцкія часы паўстаў Пінск. Уяляршыню ён прыгадваецца ў Лаўрэнціявым летапісу за 1097 г. Шмат ліха зазнаў ён калісьці ад Татараў, але найбольшае займеў ад гэтмана Януша Радзівіла, які, помсцячыся за падтрымку горадам атамана Нябабы, зьнішчыў 14 тысяч

пінчукоў, спаліў 5 тысяч дамоў, два каталіцкія кляштары, дзьве праваслаўныя і дзьве вуніцкія цэрквы. Тутэйшая тагачасная разьня па сутнасьці нічым ня розніцца ад «Трубчэўскае разьні» ў Мсьціслаўлі, і якраз тады нарадзілася народная гістарычная песня, што канчаецца зваротам:

Мы прад Юрыям заклечным,
Памолімся і заплачам,
Каб яго сьвятая сіла
Паканала Радзівіла.

Пінск здаўна зьяўляецца сталіцай беларускага Палесься, на якое таксама здаўна і дагэтуль прэтэндуюць тры народы — Палякі, Расейцы і Украінцы. Аднак на свае дамаганьні яны заўсёды атрымлівалі адпаведны адказ ад беларускага Пінска. Спробы Палякоў давесці, што — «палешуцы — шчэп польскі» (паляшукі — польскае галінаваньне), скончыліся масавым уваходам паляшукі ў Беларускаю Грамаду і ўрэшце-рэштаў высцябаньнем лазовымі дубцамі палескага ваяводы Даўнаровіча. Расейцы паспрабавалі выкарыстаць свой улюблены палітычны козыр — веравызнавальны, але рэхам гэтага зьявіўся напісаны і выдадзены пінчуком Міхасём Ключановічам зборнік беларускіх праваслаўных паэзіяў «Золак Хрыстоў». Тую частку паляшукі, якая з прычыны прарасейскага клеру адкалолася ад праваслаўя і далучылася да баптыстых, ачоліў слаўны паляшук, стары беларускі адраджэнскі і рэлігійны дзеяч Дзекуць-Малей. Наезд Украінцаў за часы Пятлюры і пазьней скончыліся хіба тым, што паляшукі не пажадалі ні аднае школы на ўкраінскай мове. І гэтая калісьці дрыгвіцкая зямля давеку нашага. Час тут усё больш і больш працуе на нас. Адыйшла ўжо ў нябыт калішняя прыказка: «Я не чалавек, а Пінчук». Зьнікае, хаця й пазьней, чым тамся на Беларусі, саманазоў — тутэйшыя. Між іншым сам па сябе назоў гэты зусім ня сьветчыць аб страце свайго нацыянальнага твару і характэрна, што Эстонцы акрамя назову — эсты называюць сябе «Мао Міс», або ў літаральным перакладзе — тутэйшыя. У ўсякім разе прыёмна, што пераважная большыня тых, якіх дзяды называлі сябе — паляшукімі, пінчукамі, тутэйшымі, цяпер на пытаньне аб іх нацыянальнай прыналежнасьці, адказваюць:

— Беларусі!

У вышніхнах ракі Друці, правага прытоку Дняпра, што зьяўляўся калісьці адным з водных гістарычных шляхоў,

паўстаў за даўнія часы горад Друцк. Упяршыню аб ім прыгадаецца яшчэ ў 1092 г., калі кіеўскі летапісец, у сувязі з чуждымі з'явамі ў Полацку, зазначаў: «се же знаменьне поча быти от Дрьютска». Прыгадаецца ён і ў навучанні Уладзімера Манамаха, якога два сыны ў 1116 г. паланілі ўсіх жыхароў Друцку і высялілі на чужыну, каб насяліць ім новы горад Жэльніно. І калі тагачасны Украінец Уладзімер Манамах нагадвае нам па свайму захопніцтву толькі тыповага Расейца Івана Грознага, які падобна ўсім расейскім царом каранаваны «Шанкай Уладзімера Манамаха», дык паўстаньне Жэльнінічым ня розніцца ад паўстання савецкага гораду Калінінграда, былога Кёнігсбэргу, і яшчэ ранейшага Крулеўца. Зьмялячэла з таго часу рака Друць. Яшчэ за царскія часы род тутэйшых слаўных князёў Друцкіх разбіўся на выгнаньні адсюль аж на 5 галінаў, як: Друцкія-Сакалінскія, Д.-Любяцкія, Д.-Горскія, Д.-Падбярэскія, Д.-Азёрскія. За савецкія часы зніклі на берагах Друці шматлікія шляхоцкія засьценкі, як і знікнуў чудатворны абраз Божае Маці зь Бялынічаў, што над ёй. Засталася маленькае мястэчка дзе найбольшае на Беларусі гарадзішча — сьветка нашае славы.

Наступнай за Друцьцю далучаецца да Дняпра Бяроза. Там, дзе ў Бярозу ўцякае рака Сьвіслач, яшчэ здаўна ўзнікнуў горад Усьвіслач, што дайшоў да нашых дзён, як мястэчка Сьвіслач. Паўстаньне гэтага гораду не выпадковае — ён зачыняў сабой уваход у раку, на якой вышэй стаялі Ізяслаў і Менск. Таму зразумелія і шматлікія бітвы, што вакол яго адбываліся. Яшчэ ў 1510 г. кароль Жыгімонт скардзіцца, што Расейцы спрычыняюць Сьвіслаччю непараўнальна больш ліха, чым Татары. У 1535 г. Расейцы цалкам спальваюць Сьвіслач, перабіўшы ўсё ягонае насельніцтва ад старых да малых. Пэўне-ж, гэта яшчэ раз даводзіць усю беспадстаўнасьць легенды аб трох усходніх братоў.

Пераходзячы да радзімцага Сожу, перш за ўсё прыгадаецца народнае паданьне, што аж з-пад самага Смаленску ён бяжыць навыперадкі, абы толькі абганяць бацьку свайго Дняпро. Яшчэ ў 12 стаг. там, дзе ўцякае ў яго рака Чачэра, паўстаў горад Чачэрск. Народ сьцьвярджае, што назоў і ракі і гораду паходзіць ад нейкае народнасьці — чачакі, але гэтае паданьне нічым рашуча не пацьвярджаецца. Спачатку горад, падзяляючы лёс народу, пераходзіў ад аднаго княства да другога, потым, згубіўшы Магдэбурскае права і стаўшыся прыватнай уласнасьцю, перажыў панаваньне шматлікіх феодалаў, пакуль нарэшце Кацярына Другая, «отторженная возвратих»,

падаравала яго графу Чарнышову. Трэба зазначыць, што апошні на плянах славуэтага Растэлі пабудоваў тут тры каменных праваслаўных цэрквы і касцёл, размаляваныя ўнутры італійскі мастакамі. Тады-ж у сярэдзіне гораду пабудаваны ў гатычным стылю чатырохпавярховы будынак ратушы, які меў пяць вежаў. Увесь гэты, хаця й ня наскі, але прыгожы архітэктурны ансамбль, цяпер часткова знішчаны, а часткова зыначаны балышавікамі.

Ніжэй на Сожы, паблізу ад вусця маляўнічае Бесядзі, знаходзіцца горад Ветка. Няма ў нашай мове слова — ветка, але расейскія эмігранты, заснаваўшы ў другой палове 17 стаг. горад Ветку, мелі на ўвазе выспу Вятох, на якой і каля якое ён узнікнуў. Наша Бацькаўшчына здаўна зьяўлялася прытулішчам для ўцекачоў з Усходу і невядома выпадкаў, каб яна іх выдавала. Пад ейную ахову бязжалі з Залатога Арды тамашнія апазыцыянэры, для якіх характэрныя Мэнглі-Пірэі, што пазней сталіся крымскімі ханамі. Сюды-ж уцякалі, ратуючыся ад маскоўскага дэспатызму, баяры, для якіх паказальны князь Курбскі. Калі пурьтаньні, квакеры, гугеноты бязжалі ад рэлігійных перасьледваньняў у Амэрыку, дык у Літву бязжалі ад вогнішчаў маскоўскае інквізыцыі стараверы, заснаваўшы Ветку. І памыляецца той, хто думае, што вынаходнікам прымусовае дэпартацыі ўцекачоў зьяўляецца расейскі балышавізм, яшчэ за часы царыцы Анны Іванаўны ў 1735 г. расейскі царызм гвалтам дэпартаваў з Веткі і ейнае ваколічнасьці 40 тыс. старавераў, пазней у 1764 г. Кацярына Другая загадала генэралу Маслову дэпартаваць адсюль яшчэ 20 тыс. старавераў. Аднак і ў першы і ў другі раз маскаль-стараверы вярнуліся назад у тую краіну, што сталася для іх маткай, а ня мачыхай.

Спакідаючы ў сувязі з водным паходжаньнем геаграфічных назоваў басэйн Дняпра і пераходзячы да басэйну Нёману, трэба адразу-ж зазначыць, што сам Нёман, ня гледзячы на тое, што зьбіўляецца сымбалам нашага нацыянальнага адраджэньня, не адбіўся значна на геаграфічных назовах. У ўсім разе назовы, што ад яго паходзіць, ня перавышаюць чалавешкі век, як мэтэаралёгічная станцыя Наднёман каля мястэчка Пясочны, гута і пасёлак Нёман у той-жа ваколічнасьці, станцыя і пасёлак Нёман, дзе чыгунка кружыцца з ракой. Вось бадай і ўсё. Таму ў гэтым сэнсе нас больш цікавіць маленькае, але старадаўняе мястэчка Вузда, што займела свой назоў ад рэчкі Вуздыянкі, якая праз Вусу спалучаецца з Нёманам. Амінаючы старасьвеччыну, хочацца прыгадаць, што

паблізу ад Вузды ў вёсцы Нізок нарадзіўся ў 1904 г. у беднай сялянскай хаціне выдатны паэта Паўлюк Трус. Нарадзіўся, каб праз 25 год памерці ад тыфусу самотным у калідоры са-
вецкае балыніцы, але спакінуўшы шмат выдатных твораў, па-
між якімі, як Сымбаль Веры, гучаць радкі:

І пайшоў і ў сьвет
У вагняцьветны прасьцяг,
У залатыя прасторы прадвесня,
Каб душою гарэць,
Ў бурным моры жыцця,
Беларусі дарыць свае песні.

Там, дзе паціху цячэ Міранка, каб спалучыцца ніжэй з ра-
кой Вушай, прытокам Нёмана, узвышаецца напоўразбураны
велічны замак, а вакол яго горад Мір. Паводля народнага па-
даньня, назоў гораду паходзіць ад мірнае ўмовы, якая кімсьці
і калісьці тут складалася, але гісторыі гэтая ўмова невядомая
і застаецца толькі геаграфія — назоў гораду паходзіць ад на-
зову ягонае рэчкі. Мір здаўна аблюбоваў магнаты і ў 16 стаг.
Юры Ільініч пабудаваў тут замак у гатычным стылі з 5 ве-
жамі. Ад гэтага замку, што пасля зьмяніў шмат гаспадароў,
паўстаў род князёў Мірскіх. Калі князі Мірскія перавяліся,
дык паводля каралеўскага прывілею іхняе імя, як дадатак
атрымала адна галіна князёў Сьвятаполкаў, а другая іх галі-
на з тае-ж прычыны сталася Сьвятаполк-Чацвяртанскімі.
Пазьней магнатаў тут зьмянілі Цыганы і Жыды. Цыганы час
ад часу абіралі тут свайго караля на ўсю Літву і Польшчу,
з якіх апошні памёр у 1790 г. Аб тутэйшых Цыганох-рамесь-
ніках нагадвае нашая папярная прыказка:

Майстар зь Міру, што цяў, то дзіра.

Аб Жыдох гандлярох складалася прыказка на жыдоўскай мове:

Калі дзяўчына едзе ў Мір, дык гэта
значыцца неўзабаве вяселье.

1, 2, 3 і 4 красавіка 1919 г. тут паміж замкам і Міранкай ад-
былася зацятая бітва Слуцкага Зьяднанага Батальёну з 3-м
Менскім палком Губчака. І гэтае паўстаньне, да якога далучы-
ліся жыхары Міру, зьяўляецца папярэднікам Слуцкага
паўстаньня.

На Баранавіччыне, на рэчцы Мышанцы, што ўцякае ў раку
Шчару, левы прыток Нёману, ляжыць маленькае мястэчка

Новая Мыш. І хаця Баранавічы на працягу двух пакаленьняў
сталіся вялікім горадам, яны з гістарычнага пункту гле-
джаньня нагадваюць хлапчука ў параўнаньні з дзядоўскім
векам Новае Мышы, што знаходзіцца ад іх на адлегласьці
пятці кілямэтраў. Дарма што з прычыны войнаў не захаваўся
тут навет сьлед ад Хадкевіцкага замку, але затое з гісторыі
ведама, што славыты беларускі род Хадкевічаў інакш ня ме-
наваўся, як «графы на Мышы». І таму калі трапілаеш у Новую
Мыш, дык прыгадваюцца словы славутага гэтмана з прадмо-
вы да выдадзенага ім, хай сабе і ня тут, Эвангелія:

«Памысьліў быў есьмі, іжа бы сію кнігу, выразумленья
радзі простых людзей, пералажыці на простую мову».

Адна з найпрыгажэйшых нашых рэкаў Вяльля. Кажны
па свайму, але з аднолькавай цяплянёй падышлі да яе два
ўзвышэньцы. Паводля Максіма Лужаніна:

Галасьней,
Жаласьней,
Паплылі,
Загулі,
Заігралі
Пакручатай Вяльлі
Выгінастыя хвалі.

Паводля Уладзімера Жылкі:

Завулкаў сон і ціш кляшторная
Вяльлі празрыстай глыбіня.

І калі сама красуня Вяльля знайшла значны адбітак у па-
даньнях і мастацкай літаратуры трох народаў — беларускага,
польскага і лятувіскага, дык ахрышчаныя ёю, але параўналь-
на маладыя па сваёму паходжаньню гарады Вялейка і Новая
Вялейка не багатыя ў гэтай галіне. Толькі шматлікія заводы
Новай Вялейкі прыгадваюць нам, што тут калісьці сваёй
палкімі прамовамі на беларускай мове абуджала ў работнікаў
нацыянальную і рэвалюцыйную сьвядомасьць Алёіза Пашке-
вічанка. Пайменна тут яна, тады дзяўчына, атрымала ад іх
годных ёй часам у бацькі і дзяды цёплую мянушку — Цётка,
якую і абрала сваім літаратурным псеўдонімам. І калі ў бед-
най сялянскай сям’і на Лідчыне нарадзілася Алёіза Пашке-
вічанка, дык тут у Новай Вялейцы нарадзілася незабытная

для нашага народу Цётка, што на чужыне марыла пра зварот туды:

Дзе пацёркай белай Вяльля прабягае,
Дзе Вільня між гораў гняздо сабе ўе.

Наш сіні Буг адбіўся і ў прыгожым апавяданні Влада «Векавечная мяжа» і ў сугучным яму народным паданні. За даўгія часы жыў зьмей Крыгавей, падпарадкаваны польскаму каралю Ляху ды варожы беларускаму князю Радару. Усё-ж аднойчы спаймаў Радар Крыгавей і, запротшы ў саху, у якой лямех важыў 500 пудоў, пачаў пракладаць мяжу. Калі глыбокая разора дайшла да вялікае, тады яшчэ безназоўнае, ракі, загадаў князь зьмею: «Гайда, бух!», каб той скакаў у раку. Зьмей, пераплыўшы на той бок, сканаў, але паспеў крыкнуць свайму гаспадару:

— Помні, ляша, толькі па Бух наша!

З таго часу рака сталася Бугам і мяжой паміж двума народамі, беларускім і польскім, як рака Сан паміж польскім і ўкраінскім, што мае падобную прыказку:

— Помні, ляша, па Сан наша!

Дарма расейскі паэта Пракоф'еў у сваёй паэме «Расея», паэтызуючы імперыялізм свайго, а нам адвеку варожага народу, зазначае:

За вакном ляжыць Расея наша
Ад Амур-ракі і за Дзьвіну.

Дарма ў тэй-жа пісаніне ён далей піша пра Расею:

Няхай жыве Вялікая!
Прыпала доля ёй
Ад Буга і да Ціхага
Падняць усіх на бой.

Дарма! Тымчасам! Крушыць Дзьвіна пуцявіне да Балтыцкага мора ў сваіх парогах жорсткі даляміт і плыве на захад родны сіні Буг.

На Беласточчыне, на рацэ Супрасьлі, што праз Нараў сплучаецца з Бугам, знаходзіцца старадаўня дрыгвіцкі горад,

а цяпер мястэчка Супрасьль. Яшчэ ў 11 стаг. тут быў манастыр, ад якога дагэтуль захаваліся Супраскі летапіс і Эвангелье. Пазьней магнаты Хадкевічы аднавілі манастыр, пабудавалі ў ім выдатную па сваёй архітэктуры царкву і друкарню. Высокая царква, з чатырма вежамі па кутах і адной пасярэдзіне, нагадывала і старадаўнюю Полацкую Сафію і сярэднявечны замак, а ўнутры была расьпісаная ў 1557 г. фрэскамі. У ёй на працягу больш чым чатырох стагодзьдзяў перахоўваўся Цудатворны абраз Супраскае Вожае Маці, які яшчэ Ёсіф Салтан прывёз з Смаленску. Друкарня, дзе манаші-базыльяне друкавалі царкоўныя кнігі для ўсяе Беларусі, перайшла ў пачатку мінулага стагодзьдзя да друкара Арона ў Беластоку. У 1939 г., празь некалькі тыдняў пасля свайго прыходу сюды, бальшавікі ператварылі царкву ў склад, зьнішчыўшы пры гэтым іканастас і папсаваўшы фрэскі. Няма ведама, дзе цяпер знаходзіцца абраз, перад якім з глыбокай верай маліліся Беларусы:

Ня маем іншае дапамогі, ня маем іншае надзеі,
акрамя Цябе, Маці Збавіцеля нашага.

На прытоку Супрасьлі рэчцы Белай, займеўшы ад яе свой назоў, шырака разьлігся Беласток, адзін з найбольшых гарадоў Беларусі. Заснаваны яшчэ ў 1320 г. князем Гедымінам, ён доўгі час быў нізчнай вёскай, аж пакуў у пачатку 18 стаг. граф Браніцкі, швагер апошняга польскага караля Станіслава Пянітоўскага, абраў яго сваёй рэзідэнцыяй, пабудаваньні палаца, што захаваліся дагэтуль. Усё-ж не палац, а шматлікія хвабрыкі, што зьявіліся тут пасля далучэньня гораду да Прусаў, садзейнічалі ягонаму вельмі хуткаму росту. І хаця Беласток ужо ладне часу, як выперадзілі ў галіне прамысловасьці Менск, Віцебск, Гомель, Магілёў, ён застаецца нашым тэацкім цэнтрам, уяўляючы для Беларусі тое, што для Ангельшчыны Манчэстар, для Расеі — Іванава Вазьнясенск, для Польшчы — Лодзь.

Прыгадаўшы Беласток і Супрасьль, нельга амінуць балочага для нашага народу пытаньня, якое акрамя Беласточчыны пашираецца на частку Падлясься і Белавескае Пушчы. Сам Беласток зьяўляўся жыдоўскай выспай у беларускім моры. Паводля дадзеных Рамэра за 1909 г. Жыдоў тут налічвалася 82% у той час, як у Вільні 51%, а ў Віцебску 52%. Мы разумеем таму любоў Жыдоў да гэтага гораду, у высьнае якое ў Нью Ёрку паўстаў 10-павярховы будынак «Беластоцкага

Цэнтру», а ў Ізраэлю вёска Беласток. Мы падзяляем трагедыю жыдоўскага народу, калі 23 жніўня 1943 г. фашысты па зьвярынаму зьнішчылі ў Беластоку 40 тысяч Жыдоў. Беларусы, ня глядзячы на тое, што Немцы адразу далучылі Беласток да «III Райху» і ваража ставіліся да іхняга нацыянальнага руху, арганізавалі тут «Беларускае Аб'яднаньне», што займела 29 філіяў, стварыла 150 школаў, якія ахапілі 400 настаўнікаў і 18 тыс. вучняў, рэдагавала і выдавала беларускую газету, якое 30 тыс. паасобнікаў адразу разыходзіліся. І вось Ялтанская канфэрэнцыя ў лютым 1945 г., аднаўляючы штучную лінію Кэрзона, вырашыла адарваць Беласток ад маскоўскае калёні — БССР і перадаць яго маскоўскаму пратэктарату — Берутаўскай Польшчы. Праз кроў Жыдоў, закатаваных фашыстамі, празь сьлёзы Беларусаў, прымусова дэпартаваных адсюль бальшавікамі на ўсход, праз ласку Сталіна, сюды прыйшлі Палякі — асаднікі Берута. Аднак добра заўважыў аб гэтых падзеях наш народны паэта:

Нас падзялілі! Хто? Чужаніцы!
Чорных дарог махляры!
К чорту іх межы! К д'яблу граніцы!
Нашы тут гоні, бары.

IV

«І хадзіў Ён па ўсім забраным краі: і па Меншчыне, і па Віленшчыне, і па Магілёўшчыне, і па Задзвынскай зямлі».

Максім Багдановіч — «Апокрыф»

Нашыя шматлікія геаграфічныя назовы рэлігійнага паходжаньня апырочныя і прыгожыя. Паводля іх навет можна спазнаць, дзе канчаецца Беларусь, бо адразу за ейнай этнаграфічнай мяжой на ўсходзе сустракаем Пятрапаўлаўскае, Прачыстае, Уваскрасенскае ў Гжацкім павеце, Спаскае і Аляксандраўскае ў Сычаўскім павеце, Фёдараўскае ды аж Ўспенскае-Сабакіна ў Вяземскім павеце. Нам затое ўласцівыя гэтыя назовы, як Духаўшчына, Маркаўшчына, Мікалаеўшчына і г. д. Адзіным вылучэньнем зьяўляецца вядомае сяло Новаспаскае, што пад Ельніяй, але гэта якраз тое вылучэньне, якое падкрэсьлівае агульнае правіла.

Для нашых геаграфічных назоваў рэлігійнага паходжаньня характэрна таксама тое, што, апрача хрысьціянства, у іх адбілася і паганства. Стаўшыся яшчэ за часы Рагнеды і Прадславы, раней за Аўкшоты і Жамоіды, добрымі хрысьціянамі, Беларусы разам з тым часткова цалкам, а часткова зьмяняючы, перахавалі паганскае абрадавае кола. Зьвяртаючыся ў сваіх малітвах да Хрыста Збавіцеля, да Вожае Маці, да сьвятых, яны адначасна ў сваім фальклёры з пашанай прыгадваюць бадай усіх колішніх багоў свайго Алімпу. Хіба не характэрна, што, як сьветчыць Адам Ганоры Кіркор, яшчэ ў 1855 г. каля Докшыщаў сяляне хавалі ад сьвятароў і паліцый ідала. Гэтая двусінасьць адбілася на беларускіх нацыянальных эмблемах. Наш дзяржаўны тысячагадовы гэрб славуата «Пагоня» сымбалізуе сабой бога Ярылу, а наш дзяржаўны вайсковы знак — Дзукрыж, узяты з шчыту «Пагоні», ведамы, як Ярылаў Крыж. Разам з тым ніколі Расея або «Сьвятая Русь» ня мела столькі ўкрыжаваньняў ды капліцаў, колькі Беларусь. Гэты наш родны крайд і добра адбіўся ў тых радках закатаванага бальшавікамі паэты Паўлюка Шукайлы, якія другому расстралянаму імі пісьменьніку Міхасю Зарэц-

каму савецкая цензура забараніла ўзяць за эпіграф да свайго раману «Крывічы»:

На Беларусі вада з крыві,
Палеткі з курганоў і крыжоў.

Не падлягае сумлеву, што самы тэрмін «паганства» ў да-чыненні да веравызнання нашых прашчураў кімсьці ды калісьці накінуты і зусім ня імі створаны. Мы патомкі ня глумімся з іхняга веравызнання і зусім ня думаем, што зьмена веравызнанняў у той час адбылася лагодна і не хва-равіта. Мімаволі прыгадваецца гістарычная прыказка: «Да-брыня хрысьціў мячом, а Пуцята крыжом». Дарэчы гэта той самы Дабрыня, які параіў кіеўскаму князю ўладзімеру за-біць Рагвалода з сынамі і сьмяротна пакрыўдзіць Рагнеду. Прыгадваецца таксама высокапатрыятычная «Малітва Пяру-ну», аўтар якое пэрта Кастусёнак, або слаўны Канстантын Езавітаў, распачынае яе зваротам нашых продкаў:

Пярун, наш Бацька,
Ясны Божа Грому!
Даруй нам!
Жрацы Хрыста нас ашукалі!
Мы Табе малілісь Залатому —
Нас мячамі ксьцілі
І ў вадзе купалі.

Далей аўтар, ідэялізуючы языцтва, падкрэсьлівае, што, калі Беларусы маліліся Пяруну, тады яны:

Крушылі косьці варагу-гаду,
Зьмяталі брамы муроў Царграду.

І канчаецца яна просьбай:

Памажы, Пярун, нам,
Бог наш Грозны, Мілы,
Цяць галовы гадам
Ад чванлівых плеч.

Магчыма нейдзе ў парослых шэрыццо закутках душы і зна-ходзіць гэтая малітва прашчураў спрыяльны водгук, але ад-разу падмінаюць яго сонечныя радкі з «Апокрыфу»:

«Калі скончылася сем тысяч год ад стварэньня сьвету,
Хрыстос ізноў зыйшоў на зямлю і хадзіў па ёй, каб споў-нілася тое, аб чым казалі прарокі»

Паводля «Максіма Кніжніка» прамовіў Хрыстос сьвятому Пётры, што беднасьць беларускага народу спалучаецца з ба-гацьцем ягонае душы. І канчаецца «адшуканы Максімам Баг-дановічам рукапіс» прачулымі словамі:

«І босыя ногі Хрыста пакідалі на цёплым і мяккім пыле
дарогі сьляды.

Але гора вам, людзі, бо даўно ўжо затапталі вы іх.

Амін.»

Бог грому і маланкі, бог навалыніцы Пярун знайшоў не-пасрэдны водгук у двух нашых геаграфічных назвах. Па-блізу Сьвянцянцаў знаходзіцца гара Пяркунаса або Пяруна, якую дагтуль шануюць Беларусы і Летувісы. Магчыма, што й назоў старадаўных Сьвянцянцаў паходзіць ад сьвятасці гэ-тага месца для абодвух народаў. На Ігуменшчыне шырака вядомы Пярунаў Мост. Аднак, калі імя гэтага бога сталася ў на-шай сучаснай мове тэрмінам раўназначным тэрміну — гром, калі таксама сплаўлены маланкай пясок або белямніты на-род называе ня інакш, як — пяруновыя стрэлы, дык языцкі бог Пярун знайшоў сабе і бадай намесьніка ў далейшым хры-сьціянскім сьветанаглядзе нашых продкаў — прарока Ільлю. Перахаваўся ў нашай мове і «пярун», як гром, але ўжо выклі-каны калісьцінай прарока Ільлі, што праяжджаючы на ёй па небу, нараджае навалы. І характэрна, што да пераважнай бальшыні нашых назваў, якія паходзяць ад прарока Ільлі, ўскосна спрычыніўся й бог Пярун, бо бадай усе старадаўнія і гэтак пашыраныя Ільлінскія цэрквы будаваліся на месцы молябішчаў Пяруну.

Сонечны Ярыла, сын Дажбога і Лады, што адбіўся ў на-шым дзяржаўным гэрбе, не знайшоў адбітку ў нашых геа-графічных назвах, але затое, як летувіскі Сьветавід надаў сваё імя гары Сьветкавізна. Гэтая гара, парослая вялізнымі дубамі, знаходзіцца на Беласточчыне, над Нарваю, паблізу мястэчка Харошчы. Зь цягам часу Беларусы, пасоўваючыся на захад, адсунулі адсюль Летувісаў, але перахавалі назоў гэтае гары і з пашанай да яе ставіліся, што зразумела. Калі ў нашым фальклёры прарок Ільля ўсё-ж дагтуль ня выціс-нуў дарэшты Пяруна, дык сьвяты Юры ня перамог цалкам

Ярылы. Таму адразу знаходзіць водгук у беларускім сэрцы прароцтва Натальі Арсеньневай:

«Чакай!
Ярылаў белы конь
Праменьмі, уплеценымі ў грыву,
Прапаліць сьмерць
і сьпеў падкоў
Абвесыць сьвету дзень шчаслівы.

На Смаленшчыне, у 10 кілямэтрах на паўднёвы ўсход ад Смаленску, знаходзіцца вялікае сяло Рай, аб якім у нашым фальклёры існуе прыказка: «Знаю, што ты з Раю, ды як завуць, ня знаю». Вядома, што назоў Рай звычайна набывалі загарадныя рызыдэнцыі тутэйшых князёў — іхнія Вэрсалі. Таму існуе навуковае прыпушчэнне, што тут калісьці час ад часу жылі смаленскія князі. Аднак гэтае прыпушчэнне нічым не пацвярджаецца ні летапісамі, ні паданьні. І разам з тым адразу прыгадваюцца і матка збожжа — Жытняя Баба і гаспадары поля — Спарыш, Рай і Багач. У нашым выдатным нацыянальным багацьці — у песнях — ёсць дажынная песня, запісаная яшчэ працавітым П. Шэйнам:

Хадзіў Раю па вуліцы,
Раю мой Раю!

Ніхто старажытнага Раю да сябе не запрашае, ніхто больш у хату да сябе не просіць. Толькі адзін Іванька ветліва просіць Раю завітаць у ягоную хату, і прачулы зварот канчаецца:

У мяне жнейкі маладыя,
Раю мой Раю!
У мяне кубачкі залатыя,
Раю мой Раю!

На Віцебшчыне, там, дзе ізь Зялёнага возера выпякае рака Лучоса, што ў Віцебску спалучаецца зь Дзьвіной, ляжыць старадаўны горад Бабінавічы. Тут ёсць старажытнае гарадзішча, але й у назове гораду і ў помніках, што спрычыніліся да гэтага назову, адбіўся значна старэйшы за гарадзішча час. На першы пагляд назоў Бабінавічы, як і назовы ўсіх нашых мястэчкаў з канчаткам на -чы, паходзіць ад людскога прозьвішча, ад нейкіх у дадзеным выпадку Бабінавічаў, што тут першымі пасяліліся. Аднак у запраўднасьці назоў гораду

паўстаў яшчэ ад Ськіфаў, што спакінулі тут некалькі «каменных бабаў» — вычасаных з тутэйшага камяню ідалаў, свае невядомае дагэтуль на імя багіні. Няма цяпер тут «каменных бабаў», зьнішчаных камсамольцамі. Затое захаваўся назоў мястэчка, прась якое цячэ апетая замардаваным бальшавікамі паэтам Тодарам Лебядой:

Лучоса ціхая,
У ёй заката чырвань
Даўно схавалася
Нямая ціш над лесам...

Шматлікія на Беларусі Дзявочыя горы паходзяць пераважна, ня гледзячы на празрыстасьць свайго назову, не ад тае ці іншае дзяўчыны або дзяўчат. Ім даў сваё імя старажытны бог Дзіў, і толькі зь цягам значнага часу гэты назоў зьмяняўся на іншы. У нашым фальклёры Дзіў існуе дагэтуль і прыгожа прыгадаў яго ў сваім вершы «Беларусь» Змітрок Бядуля:

Тут воўк ня воўк, а чалавек заклятый,
Тут корч ня корч, а той-жа селянін,
А бусел-птух — ня птушка, а араты,
Вартуе Дзіў абшар лугоў, далін.

Аб тым, што Дзявочыя горы парадзіў Дзіў, сьветчыць вялікае даўняе Дзявочае гары ў Мсьціслаўлі. Паводля народнага паданьня, на ёй адбылося змаганьне Пяруна з пракокам Ільлэй, і пасля гэтага на месцы молябішча Пяруну паўстала Ільлінская царква, аб існаваньні якое прыгадваюць гістарычныя дакуманты.

Хаця шматлікія нашыя Ляды паходзяць ад лясных попелішчаў земляробскага прызначэньня, але паводля навуковага прыпушчэньня ў некаторых зь іх адбіліся багіні Лада і Лель. У нашым фальклёры бальшыня песняў гэтак званана шылёнага панядзелку мае прыпеўку: «Лада, мая Лада!». Яшчэ П. Бяссонаў атаесамліваў гэтую сьпеўную Ляду з багіняй Ладай, а зь ім пасля згадзіўся П. Шэйн. Пазьней А. Сапуноў знайшоў у архіве Полацкае кансысторыі вельмі характэрную скаргу Расейца сьвятара адмыслова разам зь дзесяткамі іншых сьвятароў пераселенага царызмам з Куршчыны на Віцебшчыну, што: «Калі ў царкве пляюць „Алелуя!“, дык Беларус хача й хрэсьціцца, але думае пра сваіх Лелю і Ляду».

І паводля навуковага прыпушчэння назоў мястэчка Ляды, што на Ігуменшчыне, паходзіць не ад лядаў, але ад багіні Ляды. Аб гэтым сьветчыць і тое, што дагэтуль тут на кургане захаваліся сьляды языцкіх ахвярнікаў. Характэрна, што ў 17 стагодзьдзі тут Уладзімеру Кірыку зьявілася Божая Маці. Пазьней на месцы цудоўнага зьяўленьня паўстаў адпаведны яму Дабравешчанскі манастыр, у якім перахоўваўся цудатворны абраз Ляданскае Божэе Маці.

Лучы ланцугом узвышшаў, пераразае з паўдня на поўнач Віцебшчыну маляўніча Віцебска-Невельская Града. Яшчэ ў сярэдзіне мінулага стагодзьдзя расейскі геалёг Нікіцін, першы дасьледуючы яе, адзначыў: «Глыбокія прорвы, даліны і катліны чаргуюцца тут з горамі, якія маюць блізка што няпрыступныя, стромкія спады. Мапы не даюць аніякага ўяўленьня аб гэтым горным краівідзе». І самы высокі пункт Грады, на поўнач ад гораду Гараду, мае назоў Пагануўская Гара. Не падлягае сумлеву, што на ёй, як на самай высокай, скуль краівід пашыраецца на дзесяткі кілямэтраў вакол, Крывічы мелі мольбішча свайму невядомаму богу. Таму невядомаму богу, аб якім Апостал Народаў Павал сказаў:

22. — Афіняне! Па ўсяму бачу я, што вы неяк асабліва пажоўны.
23. Бо праходзячы і аглядаючы вашыя сьвяціні, я знайшоў і ахвярнік, на якім напісана «невядомаму богу». Пра Яго, Якіма вы ня ведаеце, я маюся казаць вам».
- Разьдзел 18. Дзяяньні Сьвятых Апосталаў.

Калі старадаўнія языцкія багі і багіні карыстаюцца ў нашым фальклёры пашанай, дык чорт яе ня мае. Характэрны ў гэтым сэнсе ўзгорак Шайтан, што знаходзіцца ў ваколічасьці нашага старажытнага Мазыру. Паводля народнага паданьня, чорт неяк вельмі раззлаваўся на Мазыр і паставіў яго дарожны зьнішчыць. Дзеля гэтага ён схапіў вялікую гару і панёс, каб ськінучь уночы на зьненавіджаны ім горад. Аднак калі магутны Рым выратаваў гусака, дык Мазыр, у замку якога ў палове 16 стаг. было 5 вялікіх гармат — «дзел сьпіж-ных», 14 сярэдняга калібру гармат або сарпатак і 53 дробных гарматы-гакоўніцы, нечакана выратаваў ранічны певень. Пачуўшы пёўня, чорт, як заўсёды, спалохаўся і ўпусьціў гару, што, зваліўшыся паза горадам на зямлю, набыла ягонае імя — Шайтан. Вязуюна пераможаны пёўнем чорт у вачох народу

значна ніжэй, чым Пярун, з дапамогай якога ён зьмятаў «брамы муроў Царграду». Чорта прыгадаў таксама народ, надаўшы возеру, што паблізу ад ракі Сервач перасякло дарогу з Карэлічаў у Мір, назоў — Чортава Вока. Возера гэта маленькае, але вельмі глыбокае, і калі клялі прась яго мост, дык давялося стаць палі. Цяжка нават пералічыць усе Чортавы Масты на шляхох і гасьцінках, да якіх належыць і Чортаў Мост на Альгердавым Шляху — як правіла, паводля паданьняў, заўсёды небясьпечныя.

Ёсьць на роднай Дзьвіне добра знаёмая мне грымотная скала Чорт. Шмат плытоў пабіў гэты самы Чорт з прычыны прымхаці рачное плыні каля яго. Яшчэ Чорта ня відаць і толькі чуваць ягоны рык, як плынь сама пачне адносіць плыт ад яго. Але гора таму неспрактыкаванаму плытагону, што цалкам пакладзецца на ласку плыні. Яна потым, адштурхнуўшыся ад камяністага берагу, кіне, як мага, плыт на самую скалу і часам на тутэйшых узьбярэжных могілках плытагонаў стане больш адной магілай. Затое той плытагон, які, умываючыся потам перамагае з дапамогай трохпудовых дрыгалкаў плынь і накіроўвае свой плыт проста на скалу, не шкадуе пасьля, што давялося тым самым зірнуць у вочы сьмерці. За якія плыць сажняў перад сабой, Чорт, разразаючы ваду і абліўшы ёю плытагонаў ад лапцаў да маргелкаў, адштурхне іхні плот у бок ад сябе і, прамільгнуўшы бадай што побач, як рукой дастаць, застаецца ззаду. Тады ськідаюць плытагоны, як адзін, шапкі ды хрэсьцяцца на крыжы гаротнага ўзьбярэжняга могілніку.

Ад чорта натуральны пераход да ведзьмы. Трэба зазначыць, што калі нашыя сяляне вызнавалі бадай вылучна вядзьмакоў, дык нашыя шляхціцы — ведзьмаў. Цікавы ў гэтай галіне ліст паловы 18 стаг. кіраўніка маёнтку да ягонага гаспадара графа Тышкевіча:

«Яснавяльможны пане! З тымі сялянамі, якія вяртаюцца назад, дакладваю, што з Вашага дазволу спаліў я шэсьць чараўніцаў: тры прызваліся, а іншыя — не. Дзьве з іх вельмі старыя, трэйцяя таксама год пцідзесяці, ды ў дадатак яны адзінаццаць дзён усе прасядзелі ў мяне пад кадыдзю і пэўне-ж інных зачаравалі. Вось і цяпер панскае жыта ў двух мясцох заламанае. Я зьбіраю зь дзесяці касьцёлаў сьвянцоную ваду, каб згагавца на ёй кісель: та-ворца, канечне ўсе ведзьмы зьбягуча, каб пасмакаваць гэтага кісялю; тады займею яшчэ больш работы».

Сучасніку толькі на першы пагляд гэты ліст нагадае анэкдот, бо ў запраўднасці ў ім адбылася сярэднявечная трагедыя, ахвярай якое сталіся нашыя гаротныя, падбітыя цяжкім жыццём жанчыны: гісторычкі, а часам — вар'яткі. Ад гэтак званых ведзьмаў паходзіць назоў рэчкі Ведзьмы, прытокі Шчары. Цяперашнія мястэчка Станіславаў, што ляжыць на гэтай рэчцы, калісьці таксама менавалася Ведзьма.

На мяжы паміж геаграфічнымі назовамі языцкага і хрысціянскага паходжання знаходзяцца, як ужо адзначаліся, тыя, што атрымалі сваё імя ад прарока Ільлі. Аднак першапачатковыя язычкі вобраз Ільлі, як спадкаемца Пяруна, паступова ахутваецца хрысціянскай цяплынёй, і з грамавіка, паводля фальклёру, ён ператвараецца ў сейбіта і жнію. Калісьці «валачобныя — людзі добрыя» на Вялікдзень плялі пра тое, як запытваецца Божая Маці:

Скажы, Пятро, скажы, Паўла,

Скажыце шчыру праўду:

Дзе Ільля прабывае?

Хрыстос Уваскрос, сын Божы!

Святы Ільля ў чыстым полі ярыну дасявае

А ў іншай сваёй працулай песьні плялі:

На сустрэч Ільлі сам Ісус Хрыстос:

— Ільля сьвяты! Дзе быў, пабываў?

— Сам, Ісус Хрыстос, я жыта зажынаў.

Два нашых мястэчкі набылі свой назоў ад Ільлінскіх цэркваў — мястэчка Ільля на Вялейшчыне і мястэчка Ільліно ў вышнівінах Дзвіны. Аднак, калі першая царква паўстала на месцы молебшча Пяруну, дык другая ўваходзіць у лік 6 цэркваў, якія загадаў у 1447 г. пабудаваць на Беларусі кароль Казімір у вадзнаку ўдзячнасці за тое, што на Ільлін дзень танула і ледзь vyrатавалася каралева. Гэтае здарэнне для нас зразумела яшчэ таму, што Ільлін дзень часта супадае з навалніцай, залевай і паводкай, што адбылася навет у прыказцы: «Ільля нарабіў гнільля». Дарэчы, пасля гэтага дня і вада халадзе, бо, як сьцьвярджае народ, прарок Ільля кідае ў яе кавалак лёду, а лось абмочвае ў ёй свае рогі. Што датычыць ракі Ільлі, левае прытокі Вялілі, дык яна, наўсуперак іншым геаграфічным назовам, набыла назоў ад мястэчка Ільлі, а не накінула яму свой.

На Смаленшчыне, там, дзе ручай Хвосць уцякае ў рэчку Царэвіч, прытоку Вопі, знаходзіцца невялікі горад Духаўшчына. Назоў досыць хуткае рэчкі тлумачыцца тым, што ў 18 стаг. тады сяло Духаўшчына зьяўлялася прыватнай уласнасцю маскоўскіх цароў. Затое беларушчыну Духаўшчыны падкрэсьлівае назоў ручая. За даўнія часы ён менаваўся Хвасьцец, у расейскую геаграфічную наменклатуру ён трапіў, як — Фоска, але духаўшчыны, што падобна ўсім Беларусам, ня вызнаюць гукі — Ф, называюць яго, які падзяляе іхні горад на дзве часткі — Хвосць. Аб старажытнасці і беларушчыне Духаўшчыны сьведчыць таксама тое, што тутэйшыя кірмаш ня супадаў з тутэйшымі фэстамі, а прыпадаў на Ільлю. Магчыма тут калісьці існавала Ільлінская царква, аб якой не засталася ніякага ўспаміну ў актах, але народная памяць глыбейшая ад іх. Нарэшце і сваё імя горад набыў не ад вялікага сабору з маскоўскімі цыбулінамі-кумпаламі, але ад у беларускім стылі пабудаванае царквы ў імя Святога Духа. Хтосьці калісьці разбурыў Ільлінскую царкву, большавікі зьнішчылі Духаўскую царкву, але ня зьмянілі назову Духаўшчыны — гарадку Ільлі і Сёмухі. Ня ўпрыгожваюць цяпер тут хаты бярозавым маем, кветкамі і аерам, ня кідаюць нашыя красуні-дзяўчаты ў Хвосць вянікі, ды не пяюць яны пры гэтым:

Сьвяты Дух Тройца!

Дазволь нам гуляці,

Вянікі завіаці

— але адразу прыгадваецца ўзвышэнне Уладзімер Жылка:

І веру радасна я болей, чым калі
ў вялікі лёс і шлях радзімае зямлі:
абуджаны народ быліц дазнае сказ, —
узрушыць, як адзін, пры сьвее бліскавіцы.
Прыдзі хутчэй! Я жду цябе, жаданы час,
дай думам сёмушным і казкам дай зьдзяйснiцца!

Яшчэ ў пачатку нашага стагоддзя Маркаўшчына знаходзілася ў трох кілямэтрах ад Віцебску. Потым па дзвюх вуліцах — Максіма Горкага і Розы Люксембург сюды прыйшоў разам з трамваем горад, паглынуў старажытную Маркаўшчыну і навет значна працягнуўся далей. Паміж гмахамі і комінамі шматлікіх хвабрык і заводаў згубіліся рэшткі каменнае

сьцяны ды нявысокае званічы на беразе Дзьвіны — гэта ўсё, што засталася ад зняважанага Маркавага манастыра, вакол якога й паўстала за даўнія часы Маркаўшчына. Сам манастыр займеў свой назоў не ад апостала і эвангеліста Маркі — патрона Вэнэцыі, а ў сувязі з тым, што заснаваў яго зямлян Марка. Ужо ў 12 стаг. паблізу ад манастыра на Дзьвіне вялізны валун стаўся адным з бязьліменных Барысавых камянёў — з крыжом, але бязь літараў. Першыя тутэйшыя манахі пэўне былі ня толькі духовымі воямі, бо ў 13 стаг. Немцы-мечнікі скардзяцца на «маркаўскіх гайдамакаў». Аб далейшым значанні манастыра сьветчыць тое, што кароль Сьцяпан Баторы прызначаў у 1576 г. ягонага ігумена Феафана Рпінскага архіепіскапам Полацкім. У 1691 г. князь Вагдановіч Агінскі пабудаваў тут царкву ў імя Сьвятога Тройцы. У 1913 г. «Управление Путей Сообщения» (Кіраўніцтва Шляхоў Зносін) падарвала тутэйшы Барысаў камень. У 1936 г. балышавікі разбурылі адзін з найвыдатных помнікаў беларускае драўлянае архітэктуры — царкву Сьвятога Тройцы, і тады-ж знікнуў зь яе цудатворны абраз Віцебскае Божае Маці.

Калісьці, працуючы над гісторыяй віцебскіх хвабрык і заводаў, мне давялося завітаць да аднае знаёмага ватэршчыцы зь вялікае лёнапрадзільнае хвабрыкі «Дзьвіна». Можа «Дзьвіной» гэтую хвабрыку назвалі таму, што поту і сьлёзаў на ёй, пабудаванай Бэльгійцамі, пралілося ня менш, чым вады нясе родная Дзьвіна. А можа й таму, што яна сталася гэткай-жа непакорлівай, як Дзьвіна. Прынамсі ў 1907 г. работніцы і работнікі яе вывезьлі за ейныя вароты на тачцы асабліва ненавіснага ім дырэктара Прун'е, які за тыдзень перад тым зазначаў:

— Я чуюся на Маркаўшчыне ня горш, чым у Конго.

За савецкія часы хвабрыка «Дзьвіна» набыла імя «зялезнага наркома» Лазара Майсєвіча Кагановіча і запраўды, як закутая ў залезныя кайданы, прыціхла. На маю просьбу расказаць аб гаротным мінулым Маркаўшчыны, ватэршчыца адразу задзіслася, і ейнае апавяданьне захавалася ў памяці дагэтуль.

„— Прывялі мяне бацькі на «Дзьвіну» васьмёхгадовай дзяўчынкай. Ад шостае да шостае падносіла я ішпулі да ватэраў. Гэткіх нас, зь якіх старэйшаму ішоў адзінаццаты, мелася сорак з чымсьці. Білі нас майстры і падмайстры, білі наглядачы, што ніколі не разлучаліся зь бізонамі. Нарэшце мы ня

вытрымалі і ў 1912 г. усе сорак, як адзін, забаставалі. Выйшлі мы з хвабрыкі на вуліцу і нібы ўпяршыню пабачылі, што паблізу цячэ Дзьвіна. Рынуліся мы бегма да яе, каб пакунацца. Тут нехта нам сказаў, што ўся хвабрыка спынілася. А запраўды, каб гадзіннік спыніўся, досыць выцягнуць зь яго навет самае маленькае колца. Мы спачатку спалохаліся, але, калі, ськінутышы зь сябе латаную ды пералатаную вопратку, пабачылі на сваіх сьцінах безьліч пісатгоў, дык із злосьцю адказалі:

— Ну, і няхай стаіць!

Аднак, скупаўшыся, пайшлі зноў на хвабрыку, дзе нам не накінулі капейкі на дзень, аб якой мы прасілі, і не пазбавілі ад бізуноў. А ўначы пасля забастоўкі абудзілі мяне сьлёзы маткі. Сьхілілася яна нада мной і, працягваючы пахавіты буйны яблык, гаворыць:

— На, ластаўка мая. Айцец Афінаген табе першае прынес з свае яблыні, — дый плача гэтак, як толькі можа плакаць маці.

Гэта пра ранейшую Маркаўшчыну, пра якую можна й казаць і пісаць. Цяпер паслухай, братка, пра тое, што забаронена казаць дый пісаць. Паслухай, можа калі й напішаш і людзі пра гэтае даведаюцца, але на мяне не спасылайся. Нягодная я людзкое ўвагі. Проста камень хачу з душы ськінуць. Сама я разам зь іншымі пад прымусам галасавала, каб манастыр зачыніць. І вось прыехалі зачыняць і ўсіх манахаў арыштавалі. Толькі аднаму старэйшаму, векам згорбленаму ды сіво-му ераманыху Афінагену сказалі:

— Ідзі адсюль народны вораг на ўсе бакі. Сам неўзабаве здохнеш.

А куды яму йсьці, калі ўсе ягонія сваякі, або тут павыміралі, або ў Сібір памираць павысыланыя. Мы-ж тыя самыя, што галасавалі і дапамагалі потым айцу Афінагену, хто чым можа. Але ня доўга ён пасля гэтага пражыў. На першы дзень мінулага Раства падабраў яго ў колішнім манастырскім садзе замёрзлым. Ляжаў ён, аберуч абдымаючы яблыню-антонаўку, якую калісьці сам пасадыў, а зьверху яго прысыпала сьнегам. Пэўне зьлітаваўся над ім тыя самыя анёлы, што Дзіцятку Хрыста славлілі. Схадзі, братка Віцьбіч, пакланіся Афінагенавай яблыні. Можа пасля гэтага зразумееш нашу Маркаўшчыну”.

На мяжы Случчыны і Наваградчыны, там дзе ў Нёман уцякае рэчка Турчанка, шырака разляглося калісьці мястэчка, а потым сяло Мікалаеўшчына. Па адных дадзеных назоў гэты паходзіць ад царквы ў імя сьвятога Мікалая Мірлікійскага, па другіх ад колішняга гаспадара сяла Мікалая Радзівіла. Сьпіраша прыгадваецца, што Мікалаеў Радзівілаў было тры — Сіротка, Чорны і Руды і пэўне-ж Чорны спрычыніўся да назову, але потым засланяюць усіх трох у сьвядомасьці два вялікія Беларусы, якія паходзяць зь Мікалаеўшчыны — Язэп Лёсік і Якуб Колас. Дзядзька і старэйшы за яго на два гады пляменьнік, царскі палітычны катаржнік і царскі палітычны астрожнік, народны трыбун і народны паэта. Мікалаеўшчына дала Беларусі выдатнага Язэпа Лёсіка, які пазьней сказаў сваім спадкаемцам-вучням:

«Вашыя сьвечкі запаленыя і вы становіцеся апосталамі беларускае справы. Цяпер, як ясныя зоркі, разьідзіцеся вы па Беларусі, каб панесці за сабою вялікую радасьць уваскрашэньня Беларусі».

І гэта тут у Мікалаеўшчыне:

Зьбіраўся скарб, струменіўся няспынна,
Вясёлкавым ірдзеньнем мне сьпяваў
І выхаду шукаў
Адбітак родных зьяў
У словах-вобразах, у песнях вольна-плынных,

— што Якуб Колас зьбіраў не для сябе асабіста, а для свайго народу:

Для вас, душою чужых,
Як доўг, як дар
Дае пясняр.

Дарэчы, а можа хто-небудзь з нашых праведнікаў прыгадае, што Якуб Колас двойчы сталінскі ляўрэат? Пэўне-ж яны ня маюць аніякіх грахоў, калі кідаюць камяні ў нашага народнага паэту.

Аднойчы ўвечары ў Менску Уладзімер Дубоўка і Мікола Равенскі, выдатныя паэта і кампазытар, вырашылі ў пільнай справе наведваць Якуба Коласа. Дайшоўшы да ягонае хаты, яны пабачылі, што дзьверы на вуліцу адчыненыя. Яны ўва-

йшлі ў першы пакой, потым у другі, нікога не сустракаючы, і нарэшце пачулі скрыпку і сьпяваньне. У паўзмрочным пакоі стаяў сьпіной да тых, што ўвайшлі, Якуб Колас і пад скрыпку ў паўголос пяяў:

«Колеснигониителя фараона погрузи
чудотворяй иногда мойсейский жезл.»

Заўважаўшы Дубоўку і Равенскага, Якуб Колас спалохаўся і сказаў:

— Як вы няўпрычым увайшлі. Вы нічога ня бачылі і ня чулі. Добра?

Гэта і ёсьць жывы, запраўдны, сучасны Якуб Колас, народны паэта Якуб Колас.

На Лепельшчыне, на беразе прыгожага, падобнага па свайму ўзбярэжжаму абрысу да маладзика Чарэйскага возера, знаходзіцца цяперашняе мястэчка Чарэя, а ў 15 стаг. сталіца Чарэйскага княства. І зь якога боку не пад'яжджаць да Чарэі, адусюль аж за дзесяць кілямэтраў відаць паблізу ад яе на зялёным фоне лясоў ды пералескаў белы будынак, вядомы ў народзе пад адпаведным назовам Белае Царквы. Гэты самы назоў пашырыўся і на ваколічнасьць гэтае царквы, што знаходзіцца ў чатырох кілямэтрах ад Чарэі і ўзвышаецца над возерам. Калісьці валодалі тут князі Пяструцкія, бліжэйшыя сваякі Сапегаў. Аднаго зь іх — Міхаіла князь Сьвідрыгайла ў 1433 г. патаніў у Віцебску ў Дзьвіне, другі — Літоўскі праваслаўны мітрапаліт Місціл заснаваў у 1454 г. на высьпе возера манастыр. Зь цягам часу, разам з домам кн. Пяструцкіх, заняпаў гэты манастыр, але ў 1599 г. яго аднавіў славуці Леў Сапега і адначасна пабудаваў на беразе царкву ў імя Сьвятога Тройцы, што больш знаная і ў народзе і ў літаратуры пад назовам Белае Царквы.

Мне давялося ў 1939 г. трапіць у Белую Царкву. Сама царква за год перад тым сталася сховішчам збожжа калгасу імя Вароўскага, які падтаптаў пад сябе бліжэйшую вёску Сеньніцы. Разам з усімі абразамі зьнікнуў тады і чудатворны абраз Белацаркоўскае Божае Маці. Аднак яшчэ задоўга перад бальшавікамі зьняважылі чатырохсотгадовы будынак Расейцы, паставіўшы над ім, што дагэтуль захаваў рысы старасьвеччыны, свой шырокі кумпал. І калі раней царква па лёгкасьці сваіх прапорцыяў нагадывала карабель, што, здаецца, вось-вось адарвецца ад узвышша і паплыве над вазёрамі ды гаямі

Лепельшчыны, дык цяпер нязграбны барабан прыціснуў яе да зямлі. Зь нявыказным пацупцём на сэрцы, я неўзаветку спакінуў сяброў навуковае экспэдыцыі і прысеў на беразе насупраць выспы з крушніямі былога праваслаўнага, а потым базэлянскага манастыра. Можна я й ня бачыў тады гэтыя крушні, бо прыгадаўся мне вялікі дзіржаўны муж Леў Сапэга, што, стаўшыся сам каталіком, будаваў таксама для сваіх суродзічаў і праваслаўных і вуніятаў цэрквы. Мне прыгадаліся таксама, акрамя тутэйшае Белае царквы, Жоўтая царква ў Менску, Чорная Тройца ў Віцебску, Ніжняя царква ў Горадні, Спаса на Акапах у Смаленску, Белае ды Жоўтая царква ў Стаўпіх і г. д. Наш народ, які па сваёй натуре зьяўляецца глыбака рэлігійным, у выніку прымусовых веравызнавальных зьменаў, што знайшлі адбітак у словах паэты:

З двух бакоў айцы дубінай
Заганялі нас у рай

— пачаў нарэшце называць цэрквы ды касцёлы не па сьвятай, а па колеру іхніх сьценаў, ці па месцу знаходжання. І за гэтымі згадкамі я навет не заўважыў, як побач прысеў сівы дзед і, азірнуўшыся вакол, распачаў гутарку:

— Ты, таварыш, калі ўвайшоў у царкву, хай сабе й зьняважанаю, дык шапку ськінуў. Дый у гэны алешнік зашыўся не дарма. А мяне не палохайся. Хаця я чалавек урадавы, але ня шпін. Прыйшлі гэна тады да мяне дый кажуць: «Пільнуй, дзед Пілін, калгаснае збожжа, бо ты ў Бога верыш і красьці ня станеш, як тыя раённыя пацукі». Аднак алешнік ад іх не абароніць. Усё перавялі, усё нішчуч. Запраўды — Вароўскія. Вось гэныя крушні на абтоку празь месяц пачнуць раскапваць, ды з гэнае цэгля ў мястэчку лазьню будаваць, а ня хопіць цэгля, дык і Белую Царкву раскапаюць. З сваіх рук бруд змываюць, а затое душы іхнія карэстай парасьлі. Я часам прыду ў царкву, зачынюся зь сярэдзіны, ды ўкленчыўшы перад какам, на якім вісеў цудатворны абраз, маюся:

— Зьлітуйся, Прасьвятая Божая Маці нашая Белацаркоўская, пазбаў сваіх мужыкоў-хрысьціянаў ад гэнае горшае за Татараў напасы.

На Ігуменшчыне, у найвузейшым міжрэччы Піччы і Сьвіслачы, ляжыць здаўна вядомае мястэчка Мар'іна Горка. Хаця тутэйшая царква і прысьвечаная Вусьпенню Божэ Маці, але

ўсё-ж не мястэчка ад царквы, а царква ад ахутанага паданьнямі назаву мястэчка набыла сваё прысьвячэньне. Паводля аднаго народнага паданьня, тут яшчэ за даўнія часы быў на ўзвышшы аязьці могільнік зь вялізным каменем пасярэдзіне, вакол якога адбываліся трызны. Наш навуковец Шпілёўскі знайшоў у старадаўнім лісьце манаха Грозаўскага манастыра працяг гэтага паданьня, а менавіта — праяжджаў паўз трызны сьвятар-місіянер і абураны ёю акрапіў магільнік сьвятой вадой. Пасьля гэтага ўзвышша развалілася на дзьве часткі і ў прорву, што сталася на ёй, праваліўся камень. Запраўды, нібы пацэвяджаючы ліст грозаўскага манаха, узвышша, на якім цяпер стаіць Вусьпенская царква, мае выгляд раздвоенага. Паводля другога паданьня, у бліжэйшай вёсцы Лядцы жыў таксама за даўнія часы пабожны селянін Сідар. Ён цяжка захварэў і ніякае зелье яму больш не дапамагала, аж пакулі не зьявілася яму ў сьне Божая Маці. Яна абяцала яму вылячэньне, калі ён на тым узвышшы, дзе моляцца аязьчнікі, паставіць крыж і капліцу зь ейным абразом. Калі Сідар гэтае выканаў, дык адразу выздаравеў і рэштку свайго жыцьця пражыў паблізу капліцы.

Шмат іншых цудаў узьвялічылі абраз Мар'інагорскае Божэ Маці. Наш народ з глыбокай верай расказвае, што калі каплічка пазней не аднойчы згарала, дык абраз заставаўся ў цэласьці. Ён з тэй-жа шчырай верай прыгадвае, што калі ў 1812 г. Французы паспрабавалі зьняважыць абраз, дык асьлепнулі. І селішча, што зь цягам часу паўстала вакол каплічкі, а пазьней царквы на аблюбованым Божай Маці узвышшы, атрымала назоў Мар'інае Горкі. Тysячы сялянаў за дзесяткі і сотні кілямэтраў зыходзілі сюды кожную «маладзиковую нядзелю», каб ушанаваць абраз Божэ Маці. Гэтае характэрнае для Беларусі наагул сузьвіццё хрысьціянства зь аязьцтвам можа найбольш паказальна для Мар'інае Горкі, якая, перш чым стацца гэткай, зьяўлялася сьвятой для нашых прашчурнаў. Зьняважана цяпер Вусьпенская царква, пераробленая пад кінатэатр тутэйшага сельска-гаспадарскага тэхнікуму. Няма ведама, дзе цяпер цудатворны абраз, але, паводля найноўшага народнага паданьня, ён абавязкова абвесьціцца зноў. Ахоўвае Ігуменшчыну і ўсю Беларусь Мар'інагорская Божая Маці.

На рэчцы Ігуменцы, прытоку ракі Волмы, на старадаўных шляхох ад Чарнігава і Мар'ілёва да Менску ляжыць горад Ігумен. Ці наўрад назоў гораду паходзіць ад рэчкі, бо яна вельмі плытка, каб навет у старадаўнія часы стаіцца водным

гістарычным шляхам. Мае таксама разбежнасць з праўдай і народнае паданне, упяршыню і без камэнтараў змешчанае ў друку навукоўцам Д. Шэндрыкам. Паводля гэтага падання, на месцы цяперашняга возера, што знаходзіцца ў трох кіляметрах ад гораду на бабруйскім шляху, калісьці было язычкае мольбішча, да якога адусюль зыходзіліся вялікія натоўпы. Адна падарожніца «манашка-ігуменья з Афонскае Гары», пабачыўшы гэтае, звярнулася да сялянаў з прачулым словам, пасля чаго яны пабудавалі на месцы мольбішча хрысціянскую царкву, у якой неўзабаве з'явіўся чудатворны абраз Божка Маці. Празь нейкі час тубыльцы вырашылі зноў аднавіць языцтва, але калі пачалі адбудоўваць мольбішча паблізу царквы, тая правалілася і на ейным месцы сталася глыбокае возера, а чудатворны абраз зь яго апынуўся ў Лядзкім манастыры, што знаходзіцца ў 19 кіляметрах ад Ігумену на менскім шляху. Дык вось ад гэтае ігуменьні з Афону нібы і атрымаў сваё імя Ігумен.

Запраўды вузкая паўвыспа на Эгейскім моры Афон або Сьвятая Гара мае каля 20 манастыроў, але ад веку паміж імі было ні аднаго жаночага. Суворы, тысячагадовы манастырскі статут не дазваляе ні адной жанчыне — ні царыцы, ні рабыні — наведаць Афон. Таму калі сын Міндоўга Вайшэлк або Лаўр, перш чым заснаваць Лаўрышаўскі манастыр каля Наваградку, паломнічаў на Афон, дык сьвятая Еўфрасіньня-Прадслава ў часе свайго падарожжа на Сьвятую Зямлю яго абмінула. Аднак, калі Ігумен атрымаў свой прыгожы назоў не ад ігуменьні з Афону, дык у ўсякім разе ад ігумена і можа навет з таго самага Лядзкага манастыра, дзе запраўды з пачатку 18 стаг. перахоўваўся чудатворны абраз Божка Маці. Вальшавікі перайменавалі Ігумен у Чэрвень. Нам Беларусам няма аніякае падставы цешыцца з таго, што ў чэрвені 1920 г. у Ігумене польскіх акупантаў змянілі расейскія. Мы зь цяплянней прыгадваем ігумена Лаўра ці Вайшэлка сына Міндоўга, ігумена Данілу Паломніка, ігуменьню сьвятую Еўфрасіньню-Прадславу Полацкую, ігумена сьвятога Апанаса Берасьцейскага, а разам зь імі таго яызанага сціплага ігумена, якога сан стаўся назовам нашага гораду Ігумена.

У Віцебску, спакідаючы з гулам Езувіцкі мост і, прарваўшыся паміж Альгердавай і Вусьпенскай гарамі, выбігае ўся запаненая Віцьба на прастору, каб нарэшце далучыцца да хуткае Дзьвіны. За тысячагодзьдзі яна нацягнула суды гэтулькі пяску, жвіру ды каменяны, што навет Дзьвіна на здолела, падхапіўшы іх з сабою, пацягнуць далей і сама тут на

палову звужэла. У 1865 г. і Віцебшчыну і Вокаўскі Лес наведару сухмень, а таму абмялела Дзьвіна, што прымусіла Віцьбу капаць сабе ў сваіх наносах глыбейшае, чым заўсёды, рэчышча. І нечакана ўвесь вялікі горад ад Пескаў да Лужыцка, ад Юр'евае Горкі да Гутараўшчыны ўскаланула чутка — Віцьба адкапала ёю-ж калісьці пахаваны вялізарны камень, на якім быў гэтакі-ж вялізны высечаны крыж, адшараваны пяском ды абмыты вадою.

Паводля прыпушчэння некаторых навукоўцаў, магчыма яказр на гэтым камяні, які ў той час называўся Жыдоўскім, у 1435 г. князь Сьвідрыгайла спаліў Смаленскага мітрапаліта Гарасіма, у вадзнаку чаго пазней на ім высяклі крыж. Пераважная большыня навукоўцаў даводзіла, што гэта адзін з шматлікіх бязіменных Барысавых камянёў — з крыжам, але бязь літараў, зь якіх бліжэйшы ляжаў адсюль усяго толькі ў 6 кіляметрах паблізу Маркаўшчыны. Аднак народ надаў выкапанаму Віцьбай каменю назоў Ёзафатаў у імя Полацкага архіепіскапа Ёзафата Кунцэвіча, забітага ў 1623 г. на Вусьпенскай гары. Пад гэтым назовам камень і вядомы цяпер паміж навукоўцаў.

Да самае асенняе паводкі Дзьвіны, што пакрыла вадою наносы Віцьбы, хадзілі віцябляне дзівіцца на валун з крыжам. Яны спадзяваліся адведаць яго і ў наступны год, але дарма. Калі сплыла ўніз вясенняе паводка, дык яны пабачылі, што Віцьба, закапаўшы сваё леташняе рэчышча, пракапала сабе ў сваіх наносах новае. З таго часу прайшло бяз малага года год, павыміралі і тыя, хто бачылі Ёзафатаў камень, і дзеці іхнія, але рэчка штовясны, зьмяняючы рэчышча, тым ня менш ніколі не адкапала зноў таго самага каменя. Навет пазней архэалёгі, пракапаўшы свае глыбокія траншэі, да яго не дасталіся.

Шмат чаго бачыла рэчка Віцьба з таго часу, як нарадзілася з чыстых лясных крыніцаў, шмат народнай крыві, сьлёзаў і поту па ёй сплыло і пэўнае знарок, каб перахаваць Ёзафатаў камень ад царскага і бальшавіцкага дынаміту, яна глыбака яго пад сабой тымчасова пахавала.

На Ельніншчыне, на рацэ Дзясьне ляжыць вялікае сяло Новаспаскае, што атрымала свой назоў ад Спасае царквы. Гэтае беларускае сяло набыло сусьветную вядомасьць з тае прычыны, што ў 1804 г., у маёнтку паблізу яго, нарадзіўся Міхал Глінка. Ён, як кампазытар, адыграў у расейскай музыцы ролю раўназначную ролі Пушкіна ў расейскай літаратуры.

Не падлягае сумлеву, што ў ягонай творчасці знайшлі шырокі адбітак беларускія элементы і гэтае вызнаваў сам Глінка, падкрэсліваючы: «Музыку піша народ, а мы, кампазытары, яе толькі аранжуем». Аднак, калі музыка запраўды спачатку зьяўлялася беларускай, дык аранжоўка яе паступова сталася вылучна расейскай. Калі «Камарынская», або — «жолуд расейскага сымфанізму» запраўды адбіла непакорлівасць сялянцаў Беларусі вядомае яшчэ ў 17 стаг. Камарыцкае волясці, што належыла сьпяраша да Літвы, а пазней, зьяўляючыся асабістай уласнасцю цара Барыса Гадунова, паўстала супраць «своего барина», дык опэра «Жыцьцё за цара» варожая і чужая для нашага народу, адзін з найвыдатнейшых сыноў якога забіў цара. Таму зусім ня выпадкова ў Пушкіна пасьля гэтае опэры складался экспромтам характарыстыка творчага шляху кампазытара:

«Ты не глінка,
А фарфор».

Таму таксама ня выпадкова ў Смаленску ёсць помнік з надпісам:

«Глінке — Россия. 1885 г.»

І пабачыўшы гэты помнік, мы прыгадваем з сумам безіменны, даўно ўжо зраўняны з зямлёю магілкі, пад якімі ляжаць нашыя «Сымоны Музыкі». І што нам з таго, што Глінка па свайму паходжаньню Беларус? Што гэта ягоных продкаў Глінскіх з Горадзеніччыны дабром прыгадвае гісторыя Беларусі? Пэрта Мікола Вярба ў вадным з сваіх працуючых твораў зазначае пра Беларусь, што яна:

Міцкевічу была Літвой!
Глінку і другім Руссю.

— і ад імя свайго і ўсіх нас дадае —

А мне Ты чым,
як я
сын Твой?
Чым?
Мне над усё
Сьвятых-Сьвятым.

Пераходзячы да тых селішчаў, што атрымалі свой назоў ад сялібаў рэлігійнага прызначэньня, прыгадваюцца Манастырок, два Пагосты і Ськіток. Калі тэрмін манастырок не патрабуе тлумачэньня, дык пад пагостам звычайна разумеюць селішча, што складаецца вылучна з парахвіяльных царквы і будынкаў тых, хто адпраўляе ў ёй Божую Службу і вартуе яе. Ськіты звычайна ўзьніклі паблізу ад манастыру ў лесе або ў пачорах — калі ў манастыр прыходзілі сьвецкія асобы, каб стацца манахамі, дык ськіты будавалі манахі, што жадалі яшчэ больш суворага, чым у манастыры, жыцьця і самоты.

На Барысаўшчыне, у гістарычным сяле Вяляцічах ёсць на тутэйшай рэчцы выспа вядомая пад назовам — Манастырок. Вельмі магчыма, што тут калісьці быў манастыр, ад якога засталася старая драўляная царква. У ёй знаходзіўся цудатворны абраз Божае Маці, які паводля народнага паданьня ўпяршыню зьявіўся манахам, што прыйшлі зь Кіеву ў Вяляцічы. Да гэтага абраза сыякаліся адусюль, асабліва ў «маладзиковыя надзелі», тысячы Беларусі. На дарозе да царквы яны спакідалі мноства драўляных вогумаў, бо, як шчыра верыць народ, разам з кінутым каля сьвятыні адбіткам ці выразкам часткі чалавечага цела зьнікае і тая хвароба, што да яго прычапілася.

Нашыя два Пагосты паступова ператварыліся ў мястэчкі, але захавалі ранейшыя назовы. Пагост на Ігumenшчыне, што ляжыць на рацэ Пагаашчанцы, прытоку Бярозы, належыць да найбольш старажытных нашых мястэчкаў. Вядома, што ён зьяўляўся прыгарадам адзначанага на мапах 15 стаг. вялікага гораду Кукарава, які ляжаў ад яго на 8 кілямэтраў. Пагост на Слуцшчыне, што ляжыць на рацэ Случы, ня менш старадаўны. Яшчэ ў 1617 г. ён перайшоў да Радзівілаў, як пасаг за апошняй з роду Слуцкіх-Алелькавічаў княгіняй Софіяй, што сталася пазней нашай некананізаванай сьвятой і чые мошчы перахоўваліся ў Слуцкім Траецкім манастыры.

Сяло Ськіток знаходзіцца на Гомельшчыне, на беразе Сожа, і зьяўляецца рэшткай старадаўняга Цярэшкаўскага манастыра, заснаванага ў 1630 г. Зьнікнутаў манастыр, але след па ім застаўся ў назове Ськітка. Аднак побач з добрым і сьвятым існавала благое і злачыннае. Яшчэ ў сярэдзіне мінулага стагодзьдзя ў ваколічнасці Ськітка каля вёскі Прыбыткі ўзвышалася на беразе ракі Вуці вялізная хвоя, вядомая ў народзе пад назовам Шыбенніцы. Тут за часы Рэчы Паспалітае адбываліся найбольш лютыя кары. Найчасей пакаранаму раз-

разалі живот і, прыбіваючы выпягнутую кішку да хвоі, прымушалі потым бізунамі бегаць вакол яе. Можа й карча ўжо не засталася ад тае жудаснае хвоі, але ніякі палітык ня ў стане выкараніць яе з памяці народу, ад імя якога даў прысуд ягоны найвярнейшы сын узвышэнец Уладзімер Дубоўка ў сваёй паэме з адпаведным назовам «Плач навалініцы»:

І сьціскалася ў вусны
нявыказнае
гора
і тапілася ў вачох
часіна
адплаты.
Каб за тое за ўсё,
што сягонья
і ўчора
вогнішчамі
абшары палатаць.

Сьвяты Жыватворны Крыж — вялікі сымбаль хрысціянства, знайшоў адбітак у трох геаграфічных назовах — вёска Вольгін Крэст у ваколічасьці Пскова, мястэчка Крэйцбург паблізу гораду Якабштаду на Дзвіне і вялікае сяло Хрэст таксама на Дзвіне, у 28 кілямэтрах вышэй Вяліжу. Вольгін Крэст і Крэйцбург пад ціскам з боку Расейцаў і Немцаў апынуліся паза нашай этнаграфічнай мяжой, але за тое маюць з намі гістарычную лучнасьць.

Калі кіеўскі летапісец зазначае: «О Пскове-граде от летописания не обретається воспоминаю, то от кого создан бысть и которыми людьми», дык за тое архэалёгамі даўно ўжо даведзена, што тут жылі некалі Крывічы. Тое-ж самае пацвярджаюць этнаграфы і мовазнаўцы. У летапісе за той час, у 903 г., у сувязі зь кіеўскім князем Ігарам прыгадваецца «приведоша ему жену от Пскова именем Ольгу». Паводля народнага паданьня, Вольга была перавозьніцай праз раку Вялікую ў сяле Выбуты пад Псковам, а згодна зь іншым паданьнем, ад яе атрымала свой назоў цяперашняя вёска Вольгін Крэст. Таксама і народнае паданьне і летапіс сьцьвярджаюць, што вядомую Віцебскую царкву Сьвятога Дабравешчаньня пабудавала княгіня Вольга. Запраўды сьпярша навуковец Паўлінаў, а потым Даўгяля і пазьней Шчкакаціхін, дасьледуючы кладку гэтае царквы, прыйшлі да выснаву, што яна пабудаваная ў 10 стаг., а ў 14 стаг. перабудаваная князем Альгердам.

У 1237 г. мечнікі заснавалі на Дзвіне замак Крэйцбург, Латышы пераклалі назоў цяперашняга мястэчка на Крест-пілс, а яшчэ да мечнікаў і Латышоў тут існаваў полацкі прыгарад — Крыжбор. Аб беларушчыне сьветчуць дагэтуль, апрача курганоў, яшчэ назовы найбольшых на Дзвіне тутэйшых парогіў — Перакагрыж, Гусак, Бродыж і Ціхая Руба. Паміж дзвінскіх плятагонаў ёсьць прыказка:

Прабег Янка Перакагрыж дый кажа —
Браткі, Рыгу бачу.

Да Рыгі адсюль яшчэ 150 кілямэтраў і зразумела таму, як цяжка перамагчы грымотны Перакагрыж.

Расейская геаграфічная намэжкіатура ведае сяло «Крест», але наш народ называе самае сяло і вялікія парогі паблізу яго — Хрэст. Існуе прыпушчэньне, пібы гэты назоў зьнічэў у пачатку мінулага стагодзьдзя Расеец абшарнік Піццын, які, паходзячы з Волгі, пераймаваў таксама свой маёнтак, што знаходзіўся ў трох кілямэтрах ад Хрэсту, у Жагулі. Аж да нашых дзён тутэйшыя сяляне прыгадваюць аб ім зь нянавісьцю. Дагэтуль на беразе Дзвіны захавалася каменная крэсла, на якім абшарнік звычайна сядзеў, аглядаючы прыгонных дзяўчат, што, паводля ягонага загаду, купаліся ў рацэ. Ён шырака карыстаўся таксама «правам першае ночы», пакуль нарэшце ня стаўся ахвярай яго. Яшчэ хлапчуком мне давялося наведваць змрочны навет з вонкавага выгляду палац у Жыгулях. У вадным зь ягоных пакояў быў вялікі пярсыдзкі дыван з рудымі ад крыві плямамі. Гэта на ім зьніважаны малады забіў сякерай абшарніка. І не аднойчы потым бачылі сяляне здані маладых, якіх замардавалі гайдукі перад палацам. Што здзіўнага, калі ў 20-ых гадох нашага стагодзьдзя тутэйшыя сяляне спалілі палац, але паданьне аб ім несмяротнае. А можа і назоў — Хрэст паходзіць ад крыжа пакутаў, што разам з усім нашым народам неслі на плячо там гартнікі.

Нельга ўявіць сабе калішняга беларускага гораду або мястэчка бяз Жыдоў. Па дэдзены 1909 г. у Беластоку іх налічвалася 82% ад агульнае колькасьці жыхароў, у Берасьці — 73%, у Горадні — 64% і г. д. Яшчэ больш было іх у мястэчках, як напрыклад у Лапічах на Ігуменшчыне — 84%, у Карме на Гомельшчыне — 90%, у Янавічах на Віцебшчыне — 93% і г. д. Гэтая адсутнасьць прарогіі паміж Беларусамі і Жыдамі залежыла не ад іх, а спрычыніліся да яе — сьпярша Рэч

Паспалітая Польская, а потым Расейская імперыя. Апрача дыскрымінацыйнае рысы жыдоўскае аселасці, паза якой Жыды ня мелі права жыць, ім, паводля іншага закону Расеі, забаранялася навет у межах іхнае аселасці жыць у сельскіх мясцовасцях. Калі дадаць да гэтага, што і ў гарадох ім спачатку дазвалялася сяліцца толькі ў «гэтта» — адмыслова прызначаным месцы, дык адразу прыгавдаецца малюнак выдатнага мастака, відэбляніна Юлія Пэна — «Сьпіна старога Жыда». На гэтым малюнку пададзены заду стары, які ідзе няма ведама куды, сашчапіўшы за сьпіной рукі. Ягонага твару ня відаць, але досыць зірнуць на ягоную сьпіну, каб вычуць нявыказны цяжар, што ляжыць на сьпіне народу. У параўнаньні з гэтым малюнкам, блекнуць статыстычныя адсоткі і як паказальна, што стварыў яго, пазьней забіты бальшавікамі Пэн.

Ня ў прыклад іншым народам, Жыды не накінулі Беларусам ні аднаго свайго геаграфічнага назову, тыя, што маюць да іх дацніненьне, нададзеныя самымі Беларусамі. Паміж імі нельга абмінуць двух назоваў рэлігійнага паходжаньня — Школішча ў Магілёве і Кагальны Роў у Гомелі.

Паводля граматы караля Жыгімонта Трэціяга ад 1626 г., магілёўскім Жыдом дазвалялася жыць толькі паза горадам у мясцовасці, якая ад іхнае сынагогі атрымала назоў — Школішча. Пазьней у 1646 г. кароль Уладыслаў Чацвёрты пацвердзіў гэтую грамату. У 1654 г. за часы акупацыі Магілёва царом Аляксеем Міхайлавічам тутэйшым Жыдом загадалі пакінуць навет Школішча і перасяліцца адсюль у Польшчу, але па дарозе, яшчэ ў магілёўскім прадмесьці — Пятчэрску іх бадай усіх перабілі стралыцы. Аднак з часоў Жыгімонта і да часоў Сталіна праіснавала тая старая драўляная сынагога, ад якой паходзіць назоў Школішча.

У 1937 г. мне давялося наведаць магілёўскую сынагогу разам з Жыдам паводля свайго паходжаньня і выдатным нашым пісьменьнікам, узвышэнцам Зьмітраком Бядуляй. Мы доўга шукалі гэтую сынагогу, бо сустрэчныя не адказвалі нам на запытаньне аб ёй, а толькі, або падазрона аглядалі нас з галавы да ног, або пагардліва ўсьміхаліся — ёсьць, маўляў, недарэкі на сьвечце, што шукаюць сынагогу. Толькі калі Зьмітрок Бядуля пажыдоўску звярнуўся да старога з тэй-жа сьпіной, што на малюнку Пэна, ён ахвотна і падрабязна растлумачыў нам, як да яе трапіць. І вось нарэшце праз адчыненія насыеж дзьверы мы ўваходзім у зьняважааную

сьвятыню. За часы свайго існаваньня яна, сьціплая паводля свайго памеру, умяшчала мора людзкага гора, якое на сьвята Ём Кіпур пад гукі сьвяточнага рогу-шыфара асьвятлялася адвечнай надзеяй:

«Ішоно Габоа Війрушалайм!»
У наступным годзе ў Ярусаліме!

Унутры сынагога была размаляваная таленавітай рукой Шагала — прадзеда сучаснага, сусьветнага вядомага, мастака Марка Шагала, што калісьці дзесяцігадовым хлапчуком прыйшоў зь мястэчка Лёзна ў Віцебск, каб вучыцца ў Пэна. Нязвычайны наагул для сынагогаў сьценапіс тут, абыйшоўшы ўсе забароны, напоўніў будынак дарэшты незабытнай сымболай біблейных прарокаў. Праз два гады мне давялося наведаць зноў Магілёў, але, сьпішаючыся па знаёмай ужо дарозе да сынагогі, я на ейным месцы не пабачыў навет і падмурка. У 1938 г. яе разбурылі бальшавікі і ейныя бэрны парэзалі на калодзежныя зрубы. І калі думаеш цяпер пра сынагогу на магілёўскім Школішчы, дык заўсёды адначасна прыгавдаецца закатаваны ў 1941 г. наш выдатны Зьмітрок Бядуля, які тады ў зьняжанай бальшавікамі сьвятыні нўзрыд плакаў.

Можна нідзе яшчэ на Беларусі гэтак побач ня выпукляліся нацыянальныя і сацыяльныя супярэчнасьці Расейскай імперыі, як у Гомелі. Бадай у самым цэнтры гораду ў лагчыне, па абодвух берагох бруднага ручаю, здаўна і да апошніх вайны існаваў Кагальны Роў, які ўпяршыню прыгавдаецца ў 1649 г., калі казакі выразалі 1500 ягоных жыхароў-Жыдоў. І хаця пазьней у 1844 г. царскі ўрад скасаваў Кагал — жыдоўскае на рэлігійных падставах пабудаванае самакіраўніцтва, але Роў, дзе жылі вылучна Жыды, застаўся Кагальным. Ішчэ ў канцы мінулага стагодзьдзя тут забаранілі ўсякае будаўніцтва. Таму жудаснае ўражаньне пакідалі без усякага парадку сто з гакам год таму пабудаваныя хаціны зь дзіравымі, парослым іхм стрэхамі. Яны ў розныя бакі пахіліліся, на палову да самых вакенцаў урасьлі ў зямлю і, як кульгавага падтрымліваюць муліцы, гэтак іх падпіралі калы ды жэрдкі. Тут у галечы нараджаліся, у галечы жылі, у галечы паміралі. А над самым Кагальным Ровам узвышаўся прыгожы і вялікі палац гаспадара гораду Гомелю Паськевіча — графа Эрыванскага і князя Варшаўскага, самыя тытулы якога паходзілі ад прыгнечаных царызмам народаў. Вакol палацу раськніўся, абгароджаны мурам, вялізны парк з гротамі, аранжарэямі, дзе

ўзімку цвілі хрызантэмы, ды вазёрцамі, на якіх плавалі лебядзі. Вліжэй да самага палаца былі помнікі з карарскага мармуру над магіламі ўлюбёных графа — князеўскіх сабакаў.

Калісьці ў далёкім дзяцінстве даўся мне ў знакі на ўсё жыццё напоўсяляпы скрыпач. На ім ня вопратка, а шкумаццё. Ягона хворая жонка, што засталася ў самай убогай хаціне мястэчка, ужо ня ў стане была залатаць латы на латах свайго мужа. Спыняючыся каля кажнай хаты, скрыпач іграе і пяс:

«Ідэл міт зэйнэм фідэл
Эр ёт мільёнэн гэлд.»
(Жыд з сваёй скрыпкай
Заробіць мільлёны грошаў).

Часам адчыніцца вакно і яму кінучь капейку, а часцей вакно не адчыняецца, бо няма паза ім і капейкі. І ён бадай вобмацкам ідзе далей. У ягоных руках не Страдыварыус і сам ён не Паганіні, але месцячкаўцы яго любяць. Калі ўжо навет «Ідэл міт зэйнэм фідэл» пяс пра мільлёны грошай, дык і мы — Беларусы ды Жыды — дадзём яшчэ сабе рады.

Божа, што злітаваўся над сваім абраным народам і зьвярнуў яму Ізраіль, прыслухайся да нашых малітваў і зьвярні нам Беларусь!

Пераважную балышыню нашых вазёраў ды валуноў-камянеў пакінуў нам вялікі ледавік, але, абмінаючы геалёгічную прозу, Беларусы, з прычыны самае існасьці свае нацыянальнае натуры, апаэтызавалі іхнае нараджэньне. Няма ніводнага возера на Беларусі, вакол паходжаньня і назову якога ня створана тая ці іншая, але заўсёды цікавая легенда. Надзвычай характэрныя ў гэтай галіне вазёры — Сьвятое, Сьвятэзер'е і Сьвятэзь. Ужо ў народных паданьнях зьніклі прычыны, у сувязі зь якімі цэрквы праваліліся пад зямлю, а на іхнім месцы зьявіліся вазёры, але затое народ з пашанай да іх ставіцца і надаў ім аднаведныя назовы. Гэтак паўстала ў чатырох кілямэтрах ад Мсьціслаўля Сьвятэзер'е або Кіркорэва возера. Калі прыгадаць, што Мсьціслаўль чамусьці не чапалі Татары, дык ці не адбілася ў зьнікненьні цэрквы «Трубцкая разьня», учыненая «единоверным старшим братом». Гэтак паўстала і возера Сьвятое ў ваколічнасці цяперашняга гораду Асіпавічы. Аднак яно розніцца ад Сьвятэзер'я сваёй шырынёй і глыбінёй. Цяпер Сьвятое значна зьменшылася, але

тады, паводля паданьня, на 12 кілямэтраў заміло ўсю ваколічнасьць. Вярхоўку з патапшом агушчалі тамашнія на 15 сажняў і гэтак не дасталі ягонага дна. І разам з тым на абодвух гэтых вазёрах ня ўсе, але шмат хто чуў званы затопленых цэркваў, а ў сьвятую Вялікодную ноч:

— Хрыстос Уваскрос!

Возера Сьвятэзь, што на Наваградчыне, набыло сусьветную вядомасьць дзякуючы Адаму Міцкевічу. Адно зь беларускіх паданьняў, паводля якога на дне возера знаходзіцца горад, што праваліўся пасля малітвы бездапаможных дзяўчат у часе нападу шматлікіх ворагаў, сталася тэмай для яго выдатнае баляды «Сьвятэзь». Тысячы турыстых наведалі пасля вельмі маляўнічае возера зь сінімі, нібы вочы сьвятэзянак, кветкамі лёбэліі і дзівіліся на брукаваную дарогу, што вядзе да падводнага гораду. Але да жыхароў узьбярэжнага сяла Міратычы, зь якога магчыма і паходзіць «паляўнічы тэўтэйшы» — галоўны герой баляды, яна не дайшла. Адзін зь іх, як сьветчыць годны даверу Адам Ганоры Кіркор, на пытаньне аднаго з турыстых:

— Ці бачылі вы калі-небудзь сьвятэзянак?
— адказаў:

— З таго часу, як паніч выехаў і паненкі зьніклі.

І тут-жа дадаў, што возера ўсё больш і больш падмывае свае высокія паўночны і паўднёвы берагі. Хоча яно сплысьці дарэшты, або ў Шчару, або ў Сэрвач і капае сабе шлях да іх. А калі толькі прарвецца Сьвятэзь, дык з галавой пакрые ўсіх паноў ды падпанкаў, а на бераг нарэшце выйдучь усё тыя нашыя гаротныя дзяўчаты разам з нашым паляўнічым.

Прыгадаючы нашыя геаграфічныя назовы рэлігійнага паходжаньня, нельга абмінуць сяла Міколка, рэчку Грамніцу і Пятніцкі ручай. Сяло Міколка на Ігуменшчыне паблізу мястэчка Лошы нічым рашуча не нагадвае перш — лепшага расейскага сяла — «Николаевское». Ягоны нazoў паходзіць ад вельмі цікавае па сваёй архітэктуры былое вуніцкае цэрквы ў імя сьвятога Мікалая Мірлікійскага, аб якім нашыя старцы — лернікі паялі:

А хто Мікалаа любіць,
а хто Мікалаа служыць, —
таму сьвяты Мікалаі
на ўсякі час памагай,
Мікалаю!

На самым царкоўным цвiнтары ўзвышаўся шматвяковы дуб, які карыстаўся вялікай пашанай з боку насельніцтва. І гэтае ня здзіўляе, бо некалі дубы прысьвячаліся Пяруну. Як і ня здзіўляе таксама паданьне, што хтосьці калісьці закапаў пад гэтым дубам вялікі скарб. Паваліў дуб не чалавек, а пярун, і тады выйдзе навонкі скарб, якога хопіць на ўвесь абшар, дзе толькі чуваць званы з царквы святаго Мікалая, што ў сяле Міколка.

На Барысаўшчыне, паблізу ад мястэчка Плешчаныцы, цячэ рэчка Грамніца, якое берагі ўсе ў курганох. Вам адразу прыгадваецца грамніца-свечка, безь якое нельга ўявіць беларускую хату. Згатаваная з чыстага воску, асвятляючая на Грамніцы, яна спадарожнічае Беларусу ў ягоным жыццёвым шляху. Яе запальваюць і калі пакутуе парадзіха, і калі багаслаўляюць да шлюбу і калі, не пагукаўшы дзвярыма, прыходзіць смерць. Яе запальваюць, і калі б'юць пяруны, і калі распачынаюць слябу. Гэта аб ёй прыгадаў у сваім творы «Ян і маці» Максім Багдановіч:

Свечка свеціць, свечка ззяе, свечка дагарае
І ў панурай, цеснай хаце хлопец памірае.

Пятніцкі ручэй, які, працякаючы праз Смаленск, надаў свой назоў частцы гораду — Пятніцкаму Канцу, сам дастаў назоў ад Пятніцкае царквы, калісьці пабудаванае над крыніцай, што зьяўляецца пачаткам ручэю. Святая Параскева, імя якое ў перакладзе на нашу мову азначае — пятніца, сталася для Беларусаў абароньніцай нязьлічоных святых крыніцаў, сталася адной з найбольш шанаваных на Беларусі святых. Яшчэ за часы Гедыміна ў сталічнай Вільні жонка Альгерда і апошняя віцебская князеўна Марыя пабудавала на месцы мошчына божу Рагуцьску Пятніцкую царкву. А народ пабудаваў над сваімі крыніцамі тысячы капліцаў, прысьвечаных Параскеве-Пятніцы. Сыціліся па сваіх памерах капліцы, у сярэдзіне якіх апрача абразы святае Параскевы была студня, ніколі не зьмяшчалі тысячы багалолаў, што часам за сотню кілямэтраў ішлі сюды на прощцу.

На Віцебшчыне найбольш шанавалася капліца Пяценка ў Вяліжы. Да яе ў дзесятую пятніцу на Вялікадню сыходзіліся нязьлічоныя багалолавы — апрача вяліскіх, белскіх, парэцкіх, сураскіх, усвяціцкіх, гарадоцкіх, невелскіх, віцебскіх. Яны прыходзілі, а ня прыязджалі, каб ня зневажыць святыню. Яны ў часе Божай Службы ў Пяценцы стаялі на ўзгорках,

паміж якімі яна знаходзілася. І гэтыя ўзгоркі здаваліся пакрытымі сьнегам ад святотчных святаў, абштых каляровай тасьмай. Па намётках розніліся замужнія кабеты ад дзяўчат з каралямі на шыі. Багалолавы па чарзе праходзілі ў капліцу, прыкладаючыся да абразы, пакідаючы каля студні вышываныя ручнікі або пасмы кудзелі. Выйшаўшы з капліцы, набіралі ў бутэлькі святую ваду, што па латку, над якім узвышалася ўкрыжаваньне, выбягала з студні навонкі. Ужо дваццаць год таму разбурана вялікая Пяценка, але ніхто ня ў стане зьнішчыць ейную крыніцу з празрыстай халоднай святай вадой. Адну з тых шматлікіх крыніцаў, пра якія навет на царскай катарзе, у Сібіры, на ленскай баржы № 18, дзе ён пакутаваў за Беларусь, прыгадаў з жалем выдатны Алесь Гарун:

Чаму з маленства, з ураджэнства
 ў жыццёвым май
Ня умеў, як маці, шанаванні
 Цябе мой Край?
То-ж я з Тваёй ключавою
 Святлой вадой?
Напіўся болю аб нядолі
 Бядзе людзкой?

Дарма, што святлы Нёман меншы па сваёй даўжыні за шырокі Дняпро і хуткую Дзвіну. Дарма, што за даўнія часы ён не стаўся гэтак гістарычным шляхам, як яны. Затое пазней стаўся ён сымбалам нашага нацыянальнага адраджэння, знайшоўшы адпаведны адбітак і ў народных паданьнях і ў мастацкай літаратуры. Аднак калі вядома, што Дняпро пачынаецца з Клёцавае імшары, а Дзвіна паблізу ад калыскі Дняпра з возера Дзвінец, дык скуль пачынаецца Нёман, дагэтуль дакладна невядома.

Большына навуковых даследаваньняў і народных паданьняў даводзіць, што цяперашняя рэчка Вуса, якая цячэ з-пад Святлое Гары і працула апяная паэтам Алесьям Салаўём, калісьці менавалася Нёман, другая тое-ж самае сьцьвярджаюць наконт рэчкі Вузьдзянкі, што пачынаецца ў пяці кілямэтрах ад мястэчка Вузды, трэціця святчаць, што гэта мястэчка Лоша прычынілася да перайменаваньня Нёману ў рэчку Лошу, і нарэшце чацьвертая прыпушчаюць, што рэчкі Вуса і Лоша, спалучыўшыся разам каля мястэчка Пясочнага, нараджаюць Нёман.

Паміж шматлікімі народнымі паданнямі ёсць адно, якое сьветчыць, што цячэ Нёман з-пад альховага корчу. Між тым у нашым фальклёры альха належыць да «юдашавых дрэваў». Калі дубы, бярозы, ліпы, хвоі, яліны і г. д. для Беларусы сьвятыя ці бадай сьвятыя, дык з крываваых сьлёзаў выгнанае з раю Эвы нарадзілася рабіна, зь сьлёзаў ськінутага зь неба д'ябла крушына, на асіне Юда павесіўся, а на алешыну «кроў пусьціў» — таму ў асіны горкі смак, а ў сьвежай драўніне алешыны крываваы колер. Не, не з-пад альховага карчу распачынаецца Нёман. Сам народ заўсёды самае дарагое для сябе шаважа, як сьвятое.

Мы Беларусы незалежна ад таго, скуль мы — ці з-пад Дзьвіны, ці з-пад Прыпяці, ці з-пад Дняпра, ці з-пад Бугу, ведаем, як цячэ Нёман праз Налібокі і Дакудаўскія дубовыя лясы, перахапіўшы ў дарозе Бярэзань і Шчару, мы чуем, як пракапаючыся праз Горадзенскае ўзгор'е, грыміць ён у сваіх парогах — Швец ды Кравец, Калатоўка ды Бічы. Нёман для ўсіх нас адзіны і непаўторны. І калі нашыя нашаніўцы сумна зазначалі:

Вісьне скарга ўздоўж Нёмна
Беларусі сына,

— дык мы яшчэ пабачым, як нарэшце і назаўсёды:

Даўшы хвалям вольны ход,
Прыпадыйме бацька Нёман
На хрыбце магутным лёд.

І няхай хтосьці ды дзесьці спрачаецца аб тым — скуль паходзіць Нёман. Плыве з-пад Сьвятога Гары Нёман.

(Канец першай часткі)

Іншыя кнігі Выдавецтва „Бацькаўшчыны“

Якуб Колас. НОВАЯ ЗЯМЛЯ — Паэма зь вялікім і грунтоўным крытычным артыкулам **Р. Склота**. Балонаў 246 + XXXII. Цана 3 амэр. даляры.

Янка Купала. ТУТЭЙШЫЯ — П'еса ў чатырох дзеях з крытычным артыкулам **Р. Склота**. Балонаў 83. Цана 1,30 амэр. даляраў.

Янка Купала. РАСЬКІДАНАЕ ГНЯЗДО — Драма ў пяцёх актах з крытычным артыкулам **Р. Склота**. Балонаў 58 + XV. Цана 1 амэр. даляр.

Андрэй Мрый. ЗАПІСКІ САМСОНА СА-МАСУЯ — Сатырычная аповесьць з крытычным артыкулам **Р. Склота**. Балонаў 88. Цана 1 амэр. даляр.

Лукаш Калюга. НЯДОЛЯ ЗАБЛОЦКІХ — Аповесьць зь вялікім крытычным артыкулам **Р. Склота**. Цана 1,50 амэр. даляраў.

Янка Купала. СПАДЧЫНА — Выбар паэзіі зь вялікім крытычным артыкулам **Ст. Станкевіча**. Балонаў 564. Цана 7, 9 або 11 даляраў (залежна ад вокладкі й паперы).

Якуб Колас. СЫМОН МУЗЫКА — Паэма з крытычнымі артыкуламі **Р. Склота** і **А. Бабарэкі**. Балонаў 246. Цана 3 даляры.

ЛЯ ЧУЖЫХ БЕРАГОЎ — Альманах твораў беларускіх эміграцыйных паэтаў і пісьменьнікаў з уступным артыкулам «Аб беларускай літаратуры на эміграцыі» Ст. Станкевіча. Балонаў 236. Цана 3 амэрыканскія даляры.

Власт (Вацлаў Ластоўскі). ТВОРЫ — Зборнік пражайтных апавяданьняў. Балонаў 112. Цана 1 амэрыканскі даляр.

У краінах, паза Задзіночанымі Штатамі Амэрыкі й Канадай, цана ў мясцовай валюце, раўнавартаснай выжэй пададзенай цане ў амэрыканскіх далярах.

Выпісваць можна: непасрэдна з Адміністрацыі «Бацькаўшчыны» паводля адрасу: Zeitung „Bačkauščyna“ („Das Vaterland“), (13b) München 19, Schließfach 69, або з нашых Прадстаўніцтваў.